

સ્વર્ગવાસી

સ્વર્ગવાસી

પંડિત ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી

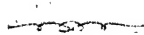
ચરિત્ર

રા. રા. ઝવેરીલાલ ઉમીઆશંકર યાજ્ઞી

ઈંગ્રેજીમાં રચેલું

તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર.

૩૪૮૦

મુબંઈ:

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

ઈ. સ. ૧૮૮૮.

કિંમત છ આના.

સ્વર્ગવાસી

સ્વર્ગવાસી

પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીવું

ચરિત્ર

રા. રા. ઝવેરીલાલ ઉમીઆરાંકર યાજ્ઞિકે

ઈંગ્રેજીમાં રચેલું

તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર.

મુદ્રાઈ:

“ ગુજરાતી ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

ઈ. સ. ૧૮૮૮.

કિંમત છ આના.

પ્રસ્તાવના.

પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીનો સ્વર્ગવાસ ગયા
અધિક ચંત્ર શુદ્ધ ઋતુ શુક્રવાર, તા. ૧૬મી મા-
ર્ચને દિવસે વાલકેશ્વર મંદ્યે પોતાના મકાનમાં
થયો. તે વેળા તેમના દેશી તથા ઇંગ્રેજ મિત્રો-
માંના કેટલાએકની એવી ઇચ્છા થઈ કે પંડિતે
આ દેશના જુના ઇતિહાસની ખાખતમાં શિલા
લેખોથી તથા હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગમાં
પ્રવાસ કરીને જે માહિતી મેળવી અને તેથી
દેશની સેવા બજાવી છે તે વિશે લોકોને જાણ-
વાની જરૂર ધારી છે. તે ઉપરથી તેમના ચ-
રિત્રના આકારમાં એક નિબંધ ઇંગ્રેજીમાં રા.
રા. ઝવેરીલાલ ઉમીયાશંકર યાજ્ઞિકે લખી મું-
બઈની રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીની શાખા-
ની સભામાં તા. ૨૧મી મેને દિવસે વાંચ્યો.
તેમાં આપેલી વિગત અગત્યની જાણી તેનું
ભાષાન્તર કરવામાં આવ્યું છે.

પંડિતના શોધનું કૃળ હજી બે આકારમાં પ્રસિદ્ધ થવું બાકી છે. એક તો એમણે ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઘણા શ્રમથી અને શોધ કરી લખેલો છે. તે રા. રા. રતિરામ દુર્ગારામે પૂરો કર્યો છે અને થોડી મુદતમાં પ્રસિદ્ધ થશે એમ વકી રાખવામાં આવે છે.

પંડિત ભગવાનલાલે જુદી જુદી વખતે હિન્દુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગમાં પ્રવાસ કરેલો તે વેળા જે જે એમણે ચમત્કારિક વાત તે તે દેશની, શહેરની તથા લોકોની જોઈ તે સંબંધી એમણે એમના મિત્ર શેઠ કરસનદાસ વલ્લભદાસ ઉપર પત્ર લખેલા તેનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. તે પણ છપાઈ પ્રગટ થશે એવી ઉમેદ છે.

પંડિત ભગવાનલાલની યાદગીરી કાયમ રાખવાસારૂં તા. ૧૮ મી આગષ્ટે ટાઉનહાલમાં એશિયાટિક સોસાયટીની લાઇબ્રેરીમાં સભા ભરાઈ હતી. તેમાં એવો ડરાવ થયો જે પંડિતની યાદગીરી કાયમ રાખવાસારૂં ઉઘરાણું કરી સારી રકમ

ઉભી કરવી અને તેના વ્યાજમાંથી જુના લેખની વિદ્યામાં જે વિદ્યાર્થી કુશળ નીકળે તેને ઇનામ અથવા 'સ્કાલરશિપ' પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીના નામથી આપવા સારૂ મુંબઈ યુનીવર્સિટીને તે રકમ સોંપવી. આશા છે કે એ 'ફંડ'માં સારી રકમ ભરાશે અને તેથી કરીને જે વિદ્યાના પંડિતને શોખ હતો તે વિદ્યાની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થશે.

મુંબઈ, તા. ૧૫મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૮.

૩૪૮૦

સ્વર્ગવાસી.

પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રિજનું જીવનચરિત્ર.

છેલા મંદવાડમાં મિત્રોનું મળવું.

‘પંડિત ભગવાનલાલ જ્યાં ગ્રહસ્થનો નાની ઉમ્મરમાં સ્વર્ગવાસ થાય અને વળી તેમની વિદ્વતા તથા આતુર્ય દેખાડાવનાર કંઈ પણ લખાણ તેમની પાસથી નહીં મળી આવે એ ધાણું દિલગીરી ભરેલું છે.’ એ પ્રમાણે મુખ્યાધ્ય ગેઝીટિયરના લખનાર મીં જી. એમ. કેમ્બેલે પોતાના એક પત્રમાં ગયા માર્ચ મહિનામાં મને લખી જણાવ્યું હતું. આ નિમંત્ર પુરેપુરે વાંચી ગયા પછી દોષ પણ ગ્રહસ્થ સહજ સમજી શકશે કે મીં કેમ્બેલના ઉપલા શબ્દો ખિલકુલ ખરા પડ્યા છે. ગેઝીટિયરના સંબંધમાં તેમણે અસલી લેખોને લગતાં કરેલાં લખાણો, સોપારામાંથી શોધી કાઢવામાં આવેલા અશોકના શિલાલેખો તથા ગુજરાતનો સંપૂર્ણ પ્રાચીન ઇતિહાસ લખવાની તે-

મની યોજના એ વિગેરે બીજી બહુક આખતો કિ-
 પરથી મી. કેમ્બેલ પંડિત ભગવાનલાલની રીતભા-
 ત, ગુણો તથા તેની વિદ્વતા વિષે ઘણો ઉંચો વિ-
 ચાર ધરાવે છે. પંડિત સ્વર્ગવાસી થયા તેના એ મ-
 દિતાની અગાઉથીજ પંડિતના મનમાં એમ નક્કી
 હસી ગયું હતું કે પોતાનો અંત હવે ઘણોજ પાસે
 આવતો જાય છે. વળી મારા મિત્ર રાવ બહાદુર
 ભીમભાઈ કીરપારામ કે જેઓ મી. કેમ્બેલના મદ-
 દનીશ હતા અને તેથી કરીને પંડિત ભગવાનલાલ
 જોડે ઘણા સારા સંબંધમાં આવ્યા હતા તેઓ તથા
 હું જ્યારે ગયા ફેબ્રુઆરી માસમાં પંડિતને મળવા
 વાલકેશ્વર ગયા હતા ત્યારે પંડિતનું બોલવું એમ
 થયું હતું કે મારો કાળ બહુ પાસે આવતો જાય
 છે અને હું થોડાં અઠવાડિયાં ભાગ્યેજ કાઢીશ.
 પંડિત પોતે માંદા હતા તોપણ પોતાના મિત્રો જોડે
 વાત કરવાનું તેમને બહુ ગમતું હતું અને તેઓ કહેતા
 કે જ્યારે મિત્રો જોડે હું વાતો કરું છું ત્યારે
 મારા શરિરના રોગોનું દુઃખ મને ઓછું લાગે છે.
 અમે જ્યારે એમને મળતા ગયા તે વખતે પંડિત
 પોતાનું માથું એક તકિયા સાથે ટેકવીને બેઠા હ-
 તા અને જૈન ધર્મના એક તીર્થંકરની પેઠે વિચારમાં

ગુંથાઈ ગયા હતા. તેમને લાંબે વખતે જોયા ઉપરથી અમને એમ લાસતું હતું કે તેમનું શરિર બહુજ નિર્માલ્ય થઈ ગયું હતું. તેમને જલંદરનો વ્યાધી લાગુ પડ્યો હતો, તેમનું પેટ બહુ વધી ગયું હતું તથા તેમને પગે તો સોજા આવ્યા હતા. અમે જ્યારે તેમને મળવા ગયા તે વખતે તેઓ ગોઠણ-દાસ તેજપાળ બોર્ડિંગ સ્કૂલ તથા સંસ્કૃત કોલેજના પ્રિન્સીપાલ મી० વિઠ્ઠલજી કેશવજી પાસે થાક ચઢી જવાથી ધીમે શ્વાસથી ક્ષત્રપ વંશની વંશાવળી વિષેના પોતાના છેલ્લા વિચાર લખાવતા હતા. પંડિત ભગવાનલાલ જે કંઈ ગુજરાતીમાં બોલતા તેનું ભાષાંતર પોતાના મનમાં કરી મી० વિઠ્ઠલજી તેનું ટાંચણ અંગ્રેજીમાં કરી દેતા. અમને જોઈ પોતાનું કામ આગળ ચલાવતા ભગવાનલાલ અટક્યા અને બોલ્યા કે ‘હિંદના અસલી કોતરકામના સંબંધમાં આ મારું છેલ્લું લખાણ છે. આ છવીસ વર્ષના અરસામાં ક્ષત્રપ વંશના રાજાઓના સિક્કાઓ તથા શિલા લેખો કે જે મારા હાથમાં આવી ગયેલા છે તે સઘળા વિષે વિચાર ચલાવી આ તે વિષેના મારા છેલ્લા અને પરિપક્વ અભિપ્રાયો મેં મારા આ લખાણોમાં આપ્યા છે. આ દેશનાં અસલી કોતરકામ

બહુ બહુ જગ્યાએ જોયા પછી તે વિષે એક ચોક્કસ
 લખાણ કરવાની મારી ફરજ વિધેલાંબો વખત થયાં
 મને વિચાર આવ્યાં કરતો હતો. અને હવે જ્યારે
 તે ફરજ બળવામાં હું જોઉં પામ્યો છું અને આ
 મારું લખાણ હવે લગભગ પુરું થવા આવ્યું છે
 તે જોઈ મારા મનને અત્યંત આનંદ ઉપજે છે.
 આ તો માત્ર એકજ કામમાં હું મારી ફરજ બજાવી
 શક્યો છું. મેં ઘણી વખતો ઉપર લખવાનું માથે
 લેવાનો ઢેરજાંક વર્ષો થયાં વિચાર કીધો હતો કે જે
 પુરસદ ન મળવાને લીધે હજી જીવીશૂંતરી શક્યો
 નથી.' પંડિત ભગવાનજીભાઈ મરવાઠી બીહીતા જ-
 હાતા નહોતા. તેઓ ધારતા હતા કે તેમણે પોતા-
 ની જીવંતાનીનો મોટો ભાગ, સારા, પ્રમાણિક ત-
 થા લોકોપયોગી કામોમાં ગાળ્યો હતો. જે ચોક્કસ
 બાબત વિષે મોટી દિલગીરી તેમને લાગતી હતી તે
 માત્ર એજ હતી કે પોતે કીધેલી શોધોનું તથા પો-
 તે ચકાવેલા વિચારોનું એક સાધારણ ટિપ્પણ પ-
 ણુ તેઓ પોતાની જન્મભાષા ગુજરાતીમાં કરી
 શક્યા નહોતા. એમ થવાનું કારણ એ હતું કે જે-
 વું તેઓ કાંઈ નવા સિદ્ધા વિષે અથવા શિલાલેખ
 વિષે અથવા તામ્રપત્ર વિષે સાંભળતા કે તેમનું મન

એના સંબંધમાં પુષ્કળ આતુર બની જતું અને તેથી કરીને અગાડી નક્કી કરેલી પોતાની યોજના તેઓ ચુકા જતા અને એ પ્રમાણે તેમાં વિક્ષેપ પડતો ગયો અને પોતે ધારેલી યોજના તેઓ પાર પાડી શક્યા નહિં. ઇંદલો ઇંદલો તેમનો વિચાર અસલના કાળથી તે ઈસતીસાનની તેરમી સદી સુધીનું યુજરાતનો ઇતિહાસ લખવાનો હતો; પરંતુ તે પણ તેઓ પાર પાડી શક્યા નહિં. ભગવાનલાલ પોતે પણ સારી પેઠે જાણતા હતા કે તેમણે ઘણી ઘણી યોજના ધારી હતી પણ તેઓ પાર પાડી શકવાના નથી અને પોતે મેળવેલા જ્ઞાનથી પોતે કીધેલી શોધો કે જે વાસ્તે તેમણે પોતાની આખી જીવંતી એમાંજ ગાળી હતી તેમાંનું કેટલુંક તેમની જોડેજ નાશ પામી જશે, અને ખરેજ અંમજ થયું છે. પંડિત ભગવાનલાલનું કહેવું ખરું પડ્યું છે અને એ રીતે તેમણે કીધેલી કેટલીક શોધો તેમની જોડેજ દટાઈ ગઈ છે. એ સવળાથી આખી દુનિયાને ઘણી મોટી ખેટ ગઈ છે. મારા મિત્ર રાવ બહાદુર ભીમભાઈની એવી સૂચના હતી કે જો કે ભગવાનલાલ જે યોજના પોતાની આખી જીવંતીમાં પાર પાડવા અશક્ત હતા તે યોજના બીજાં

કોઈથી સિદ્ધ કરાય એ ન બની શકે એવું છે; તથાપી એટલું તો કરવું જોઈએ કે જો ભગવાન-લાલની તખ્તિયતને બહુ હેરાનગતી ન પોંહોંએ તે, તેમણે અમારા બેમાંથી એકને પોતે જાતે પોતાની ખાનગી જીવંતીની કેટલીક વિગત, તથા હિંદુસ્તાનમાં તથા આ દેશની સરહદની બહારના મુલકમાં તેમણે કરેલી મુસાફરીનો કુંક હેવાલ કહી જવો કે જે અમે લખી લઈએ. એ રીતે થયાથી, આ દેશના તથા યુરોપના એ વિષયના સંબંધના વિહતા ભરેલાં ચોપાનીઆઓમાં તથા ઇન્ડિયન એન્ટિક્વરીમાં જે લખાણો તેમણે કીધેલાં છે તેથી તે વિષયના સંબંધમાં તેમણે લીધેલી મેહેનતની યાદ ગીરી જળવાઈ રહેશે. પણ એવા લખાણોથી કંઈ સાધારણ માણસો કમી શકશે નહિ કે ભગવાનલાલ જેવા મહાન પુરૂષોની ખાનગી ચાલચલણ કેવી હતી, તેઓએ કેવી રીતે ઉપલા વિષયના સંબંધમાં પોતાના અભ્યાસ ચલાવ્યો; પ્રાચીન વિષયનું લોકોનું જ્ઞાન વધારવાને તેણે કેવો પ્રયત્ન કર્યો; પોતાની ધારણામાં કૃતેહ પામવા માટે તેણે કયાં અંતે કેટલી મુસાફરીઓ કરી તે-તે મુસાફરીઓથી શું શું પ્રાપ્ત થયો, એવી મુસા-

ફરીએથી ય. ભાડે દાજી તથા પંડીત ભગવાનલાલ-
 લ શી રીતે આ ગહન વિષયમાં આટલા આટલા
 આગળ વધી ગયા; કેવી રીતે તેમનું નામ યુરો-
 પમાં પણ પંકાયું અને છેલ્લું, શા કાર-
 ણેથી હિંદુસ્તાનના તથા યુરોપના વિકાસને એ બા-
 બતના સંબંધમાં પંડીત ભગવાનલાલના અભિપ્રાય
 ખરા તરિકે કમુલ કરતા તે, એ વિગેરે બીજું કેટ-
 લુંક જાણવા ઇચ્છતા હશે તેમની આતુરતા પાર
 પાડી શકાશે નહિ; એ પ્રમાણે જ્યારે પંડીતને કે-
 હવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે મારા મિત્ર રાવ બલ-
 દુર ભીમભાઈની સૂચના કમુલ કીધી અને વખતો
 વખત એ વખતના સંબંધમાં મને કેટલીક વિગતો
 લખાવી આપવાનું તેમણે કમુલ કીધું. એથી
 હું તેમની પાસે વખતો વખત જતો હતો અને જે
 તેઓ મને લખાવતા તે હું લખી લેતો હતો. તે
 સઘળાં લખાણો એકઠાં કરીનેજ આજે આ નિબં-
 ધ મેં તૈયાર કીધો છે અને તેજ હું તમારા હસ્તુર
 રજુ કરું છું. પંડીત ભગવાનલાલની પ્રકૃતિ દિવસે
 દિવસે નખખો પડતી જળથી આ સઘળી વિગતો હું
 પુરેપુરી મેળવી શક્યો નથી. આ નિબંધ તે પંડિત
 ભગવાનલાલની જીવંતીનું માત્ર એક ટુંકું વૃત્તાંત છે.

એ ટુંક વૃત્તાંત રજુ કરવાને મારું મન માત્ર આથીજ લલચાયું છે કે જે પ્રસિદ્ધ દેશીઓનાં એવાં ટુંક વૃત્તાંત તાળાં ને તાળાં બહાર પાડવામાં આવતાં નથી તો પછી થાય છે એમ કે થોડા વખતમાં એવા મહાન દેશી પુરૂષો સંબંધની સધળી વિગતો ભુલી જવાય છે અને તેની સાથે એવા મહાનપુરૂષોની યાદગીરી પણ આપણે ભુલી જઈએ છીએ.

પંડિતનું વસિયતનામું.

પંડિત ભગવાનલાલને હું બીજી વખત મળવા ગયો ત્યારે જે બાબત વિષે અમને પેહેલી વાર થઇ તે બાબત તે તેનું વસિયતનામું હતું. એ વસિયતનામું લખેલું તૈયાર તેના મોં આગળ પડેલું હતું અને તેના ઉપર પંડિત પોતાની સહિ કરવાને તૈયારીમાં હતા. હું મોં આગળ હોવાથી એ વસિયતનામામાં મારી સાક્ષી તરિકે મારી સહિ કરવાનું તેમણે મને કહ્યું. પોતે વસિયતનામા ઉપર પોતાની સહિ કરી અને પછી સાક્ષી તરિકે મેં મારી સહિ કરી. આ વસિયતનામા વિષે આ જગ્યાએ હું જરાક લંબાણથી બોલવા માંગુ છું તે એટલા ઉપરથી છે કે આ દેશમાં

જે જાતનાં વસિયતનામાં કરવામાં આવેછે તે સઘળાથી
આ વસિયતનામું નીચે પ્રમાણેની અગત્યની ખાખનોમાં
જુદું પડેછે. પેહેલું, એ વસિયતનામાં અપાયલી મીલ-
કતો કંઈ જુદાજ પ્રકારની છે; બીજું, જેને એ મિલકત
આપવામાં આવી છે તેઓ જુદાજ પ્રકારના માણસો
અથવા મંડળીઓ છે; અને ત્રીજું, કયે પ્રકારે પો-
તાની મિલકતોનો વહિવટ પોતાના ગત થયા પછી
થવો જોઈએ તે વિષે ઝઠલુંજ નહીં પણ પોતાની
પાછળ કયા પ્રકારની મરણની ક્રિયા થવી જોઈએ
તે વિષે, પણ પોતાની અનુશાઓ તેણે તેમાં દર્શાવી
છે. સાધારણ વસિયતનામાં કરતાં આ વસિયતના-
માં આ અગત્યના ફેરફારો હોવાથીજ પંડિ-
તના આ વસિયતનામાં વિષે કંઈ જાણવાની ઇ-
તેજરી વિદ્વાન ગ્રહરથોને તથા અસલી લેખોનું શોધન
કરનારા ગ્રહસ્થોને એ વિગેરે બીજાઓને સ્વાભાવિક
રીતે થાય છે. છવીસ વર્ષની પોતાની વિદ્વતા ભરે-
લી કારકિર્દીમાં પંડિત ભગવાનલાલે હિંદુસ્તાનના
જુદા જુદા ભાગોમાં પોતાનું જ્ઞાન વધારવા ખાતર,
જુના સિક્કાઓ, શિલાલેખો તથા હસ્તલિખિત પુસ્તકો
મેળવવા ખાતર તથા અસલી કોતરકામોના નમુનાઓ
મેળવવા ખાતર ઘણી અગવડ વેઠી મુસાફરીઓ

કરી હતી. પોતાની આ મુસાફરીઓના પરિણામ-
માં તેમણે ઘણીક કિમતી ચિજોનો સંગ્રહ કરેલો છે.
એ સંગ્રહો આ દેશનો અસત્તનો ઇતિહાસ જાણવાની
ઘમ્મ રાખનાર પુરુષોને ઘણો અગત્યનો તથા ઉપયોગી
થઈ પડશે એ સંગ્રહોમાં એક સંગ્રહ તો નેપાલના
બુદ્ધ ધર્મના હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો તથા જૈનધર્મના
હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો તથા વેદના સંખંધના કેટલાક
અસત્તના પુસ્તકોનો છે. ખીજો સંગ્રહ અસલી સિક્કા
ઓનો છે. જે સિક્કાઓની સંખ્યા ૭૦૦ ઉપરાંત થવા
જાય છે અને તે સિક્કાઓ ક્ષત્રપ રાજાઓના વખતના
છે. એ સિક્કાઓ ઘણા ઁળ છે અને તેમાંથી હાલ
જાણાયતા ઉપરાંત ચાર નવા રાજાઓ થઈ ગયા હો-
ય એવો ઇતિહાસ મળી આવે છે. વળી એ ઉપ-
રાંત દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં અસત્તના કાળમાં રાજ્ય
કરતાં શાટકર્ણી વંશના તથા ખીજા વંશના રાજાઓ-
ના સિક્કા પણ મળી આવે છે. એ સિવાય ખીજા
પણ કેટલાક અગત્યના સિક્કાઓ છે. શિક્ષાલેખોમાં
સૌથી અગત્યનો લેખ તેમને તેમના ઉત્તર હિંદુ-
સ્તાનના એકાદા પ્રવાસ વખતે મથુરામાંથી મ-
ળ્યો હતો. એ શિક્ષાલેખ સૌથી અગત્યનો એથી થ-
ઈ પડ્યો છે કે તે ઘણાજ જુના વખતની એક્ટ્રિયન

પાલી ભાષામાં લખાયેલો છે. પંડિત ભગવાનલાલે વસિયતનામામાં ખુલ્લેખુલ્લું લખેલું છે કે ‘આ લેખ ઘણો અગત્યનો છે અને ક્ષત્રપોના અને સિથિયનોના વખતની ઉપર જરૂરનું જ્ઞાન દેખાડે છે.’ પોતાના વસિયતનામાનાં વહિવટ કરનાર તરિકે તેમણે મા. કરસનદાસ વલ્લભદાસને નિમ્યા છે અને પોતાની મિલકતોનો કે-વી રીતે વહિવટ કરવો તે સમ્રાટ તેમણે નિચે પ્રમાણે તેમને ફરમાવ્યું છે:—‘હસ્તલિખિત પુસ્તકો મુંબઈની બ્રાંચ રાયલ એશીયાટિક સોસાયટીની લાઈબ્રેરીને અર્પણ કરવાં અને એને માટે કમીટી પાસે માગણી કરવી કે મારા ગુરૂ અને શેઠ ડા. બા. ઉ. દાજીનાં સંસ્કૃત પુસ્તકો જે જગાએ છે એની બાબત ખાનુ ખાલી છે તેમાં એ પુસ્તકો રાખવાને મેહરબાની કરીને રજા આપે. એ ખાનાના ઉપલા ભાગ પર લખે કે ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી, દાકતર બાઉદાજીના શિષ્ય પંડિત ભગવાનલાલ પોતાના સિક્કાઓનો સંગ્રહ ઇંગ્લંડના બ્રિટીશ મ્યુઝિમને અર્પણ કરે છે અને ફરમાવે છે કે એ સિક્કાઓનો સંગ્રહ એ મ્યુઝિમમાં મારા નામથી જુદો રાખવામાં આવે, જે તામ્રપત્રો તથા શિલા લેખો પંડિતનાં પોતાનાં નથી તેને વિષે પંડિત ફરમાવે છે કે તે તામ્રપત્રો તથા

શિક્ષા લેખો સહુ સહુના માલિકોને સપુરદ કરવા પણ તે સપુરદ કર્યા પેહેલાં તે મળ્યાની રસિદ તેમની પાસે લીધા વગર ચુકવું નહિ.

‘આકીનાં જે મારાં પોતાનાં છે તે હું ખ્રિસ્તીશ મ્યુઝિયમને અર્પણ કરું છું તે એવી સરતે કે તે જીદી જગ્યાએ રાખે અને તેની સારી નોંધ રાખે. પોતે જે પુસ્તકો ખ્રિસ્તીશ મ્યુઝિયમને બક્ષિસ કરવા માગે છે તે સંબંધી આવું લખાણ પાંડિતે પોતાના વસિયતનામામાં કર્યું છે.

સિંહાકૃતિની કુંભી.

પોતાના સિંહની આકૃતિવાળી કુંભીના શી લાલેખના સંબંધમાં નિચલું લખાણ પાંડિતે પોતાના વસિયતનામામાં કીધું છે:—‘આ મારા સંગ્રહમાં સિંહાકૃતિ કુંભી છે અને તે ઉપર બેક્ટ્રિયનપાલી લેખ છે. એ અમુલ્ય ભેટ છે. એને સારા ઉત્તમ લાકડાના અથવા પથ્થરના સ્ટેંડ ઉપર જોવી રીતે તેની નીચેનો લેખ ખરાબ ન થાય તેમ ઉભો કરવાને ખ્રિસ્તીશ મ્યુઝિયમના ક્યુરેટરને વિનંતી કરવી. અને આશા રાખું છું કે એવી અમુલ્ય ચીજ માટે એ માગણી ઘણી ખુશીથી કબુલ

યશે. તેમજ લેખોની હસ્તલિખિત નકલો અને
 ડાખીને લીધેલી નકલો એ પણ સઘળું બ્રિટિશ
 મ્યુઝીયમને અર્પણ કરું છું. વળી ત્રાંખા, પિતળ,
 પથ્થર વિગેરેની મૂર્તિ, કોતર કામ વસ્તુઓ, દાગી
 ના વિગેરે એન્ટિક્વરીની સઘળી મારી ચીજ હું
 બ્રિટિશ મ્યુઝીયમને અરપણ કરું છું ને તે પણ
 મારી ખીજ વસ્તુની સાથે રાખે.' આ પ્ર-
 માણે પંડિત ભગવાનલાલ પોતાના વસિયતનામા-
 માં લખી ગયા છે અને હું આશા રાખું છું કે ડા.
 પીટરસન ઉપલી વસ્તુઓના સંબંધમાં બ્રિટિશ
 મ્યુઝીયમના લાગતા વળગતાઓ જોડે પત્ર વ્યવહાર
 ચલાવે છે એટલે તેઓ એટલી સંભાળ રાખશે.
 પંડિતની સઘલી બક્ષિસોની ગોઠવણના સંબંધમાં
 તેમના વિચારોને અનુસરીને કામ કરશે. પં-
 ડિતના ખીજ પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો તેઓ મુખ્ય-
 ઈની નેટિવ જનરલ લાઈબ્રેરીને અર્પણ કરે છે.

ઉપર જણાવેલા સિંહના ચિત્રવાળા શિલા લેખની
 કુંભી તથા તેની જે છબીઓ પંડિતે પોતે પાડેલી છે
 તે તથા પંડિતે આ સોસાયટીને અર્પણ કરેલાં હસ્તલિ-
 ખિત પુસ્તકોનો હેવાલ હું અહિંયાં સભા હજુર રજુ
 કરવાની રજા લઉં છું. પોતાની આ શોધને લગતું જે

લખાણ પડિતે પોતે તૈયાર કીધેલું છે તે પણ સભા હજુર
 રજુ કરવામાં આવ્યું છે. એ લખાણ પડિત તરફ-
 થી ખરાબર સંભાળથી કરવામાં આવેલું ન હોવાથી
 પ્રસિદ્ધ કરવાને લાયકની હાલતમાં નથી અને તેથી કરી-
 ને હું ઈચ્છું છું કે ડા. પિટરસન એ લખાણ જોઈ જઈ
 પડિતની આ શોધનો યોગ્ય ઇનસાફ આપશે.
 એ લેખમાંની હકીકત જાહેર થતા પેહેલાં આ ઠેકા-
 લો ઉઘાડી પાડી જે શોધની કીર્તિ પડિતને મળવી
 જોઈએ તેમાં તેને જેરઇનસાફ મળે તેમ કરવા માગ-
 તે નથી. પડિત ભગવાનલાલનાં વસિયતનામાંનો એક
 ફક્કરો મેં તમો હજુર વાંચ્યો તે ઉપરથી તમોએ જોયું
 હશે કે પોતાની આ શોધને તેઓ ધણીજ અમુલ્ય વા-
 જખી રીતે ગણે છે. પોતાની એ શોધને અમૂલ્ય ગણવાનું
 તેમનું મૂખ્ય કારણ એ છે કે એ કુંભી ઉપર જે એ
 લેખો છે તેમાં ક્ષત્રપ વંશના સોલ રાજાઓનાં નામો
 લખવામાં આવેલાં છે અને એ નામોથી ક્ષત્રપ વંશની વં-
 શાવળી પુરેપુરી ખંધ ખેસાડી શકાય છે, કે જે ખંધ ખેસા-
 ડતાં આ સ્તંભ ઉપર જણાવેલાં નામ વગર ધણીજ
 અડચણ પડતી હતી. અહિં આં મારે જણાવવું ખો-
 ટું નહિં દેખાય કે ડા. પીટરસન આ સિંહાકૃતિ
 કુંભીવાળા શિલા લેખનો સ્તંભ બ્રિટીશ મ્યુઝિ-

યમમાં મોકલી આપ્યા પેહેલાં યુનીવરસીટીની લાઇ-
બ્રેરીના મકાનમાં થોડોક વખત રહેવા દેશે તો તેથી
અહિંઆના જે દેશી અથવા યુરોપિયન ગૃહસ્થોને તે
જોવાની મરજી થાય તેઓ તે જોઇ શકશે.

ઉત્તર ક્રિયા કેમ કરવી.

પંડિતને કંઈ પુત્ર અથવા વારસ નહોતો. તેઓ
પોતાના વસિયતાનામામાં જણાવે છે કે ‘મારી સાખા
મારાથી બંધ થાય છે.’ વાલકેશ્વરમાં આવેલા પો-
તાના બંગલાનો વહિવટ તેઓ જીવરાજ ખાલુની શે-
ઠાઈ તળે ચાલતી કચ્છી લાટીઆની સાતીને સોંપે
છે અને તેઓ જણાવે છે કે એ બંગલો ઉંચ સા-
તીના હિંદુઓ, જેઓ પોતાની તબિયતના કારણસ-
ર વાલકેશ્વરમાં રહેવા માગતા હોય તેમને આશ્રમ-
સ્થાન તરિકે વાપરવા આપવો.

પોતાની મિલકતના વહિવટ વાસ્તે આ પ્રમાણે-
ની ગોઠવણ કર્યા પછી પોતાના મરણ પછી પોતાના
શબની શી વ્યવસ્થા કરવી તથા પોતાના સગાવહા-
લાઓએ પોતાની મરણ ક્રિયાના સંબંધમાં શું કર
વું તે વિષે કેટલુંક લખાણ કર્યું છે. આ તકે વળી
એક બાબત કે જે યુરોપિયન લોકોને ખિલકુલ અ-

જાણી હશે તે હું જાણાવવા માંગું છું. એ બાબત યુ-
 રોપિયનોને બહુ નવાઇ જેવી લાગશે. પણ હિંદુઓ-
 માં એ બિલકુલ સાધારણ છે. તે બાબત એ છે કે વિશેષ
 કરીને બ્રાહ્મણ લોકોમાં પોતાની મરણ ક્રિયાઓ કે જે
 જીવત ક્રિયાને નામે ઓળખાય છે તે પોતાના જીવ-
 તાં છતાં તથા પોતાનેજ હાથે કરી લેવાનો રિવાજ
 છે. આ જાતની ક્રિયા પંડિત ભગવાનલાલે પોતે પો-
 તાની હયાતીમાં કરી લીધી હતી અને તેથી કરીને
 એ ક્રિયાઓ ફરીથી પોતાના મોત પછી ન કરવી
 એવી ફરમાસ તેમણે પોતાનાં વસિયતનામામાં કરી
 છે. વળી તેમણે એમ પણ જણાવ્યું છે કે જો મારું
 મોત મુંબાઈમાં નહિ પણ બહાર ગામ થાય તો
 મારા શબને મારા જો મિત્રો તેમના શબ સાથે સ્મ-
 શાન જાય તેમની પાસે બળાવવું; પરંતુ જો મારું મોત
 મુંબાઈમાંજ થાય તો તો મારી દમ્બા એવી છે
 કે નિચે જણાવેલી રીતે મારા શબની વ્યવસ્થા કર-
 રવી; તે એ કે જે ગંગાજળ મેં જાતે કાશી-
 થી આણ્યું છે તે મારા શબ ઉપર છાંટવું અને પછી
 ઉપર એક ઘોડેલું સફેદ કપડું ઢાંકવું અને પછી
 રામનું નામ પોકારતા પોકારતા સ્મશાન જૂમિ ઉપ-
 ર લઈ જવું. પોતાના વસિયતનામામાં તેમણે એક

સૌથી અગત્યની ઇચ્છા જણાવી છે કે તેમના મરણ પછી તેમની સાતીના કે.ઇ. પણ સ્ત્રી અથવા પુરૂષ મિત્રે અથવા સગાએ રૂદ્ધ કરવું નહિં. એ મ કરવાનો ચાલ હિંદુ લોકોમાં છે. વળી તેમણે વિનંતી કરી છે કે સ્ત્રીઓએ મરણ વખતે હાજર રહેવું નહિં. એમ પણ જણાવ્યું છે કે દાહ કરી આવ્યા પછી ઘર પાસે જરા વિશ્રાંતિ લેઈને ઘેર જવું. મિત્રવર્ગે એસવું હોય તો એસવું પરંતુ શેવા વિગેરેનો શિષ્ટાચાર કરવો નહીં. બુનાગઢ પોતાની મરણની ખબર આપનારા કાગળો પોતાના સગાઓ ઉપર લખી મોકલવા અને તેમાં તેમના કુટુંબીઓને વિનંતી કરવી કે મારાં મરદ કુટુંબીઓએ મારી પછાડી શેવું નહિં તથા મારાં સ્ત્રી સગાઓએ મારી પછાડી કુટવું નહિં. તેઓ પોતાના વસિયતનામાંમાં એ બાબતસર લખે છે કે, ‘મારા શરીર બાબત મારા મિત્રોને અને સગાંઓને લલામણ કરે’ છું તે ઉપર હું અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક યાચના કરે’ છું કે એક પરવપસ પડેલા પ્રેતના આગલા માલીકની ઇચ્છાથી વિરૂદ્ધ કરવું એ કેવડું મોહોડું પાપ છે એ ધ્યાનમાં રાખીને કરવું જોઈએ.’ ખુશી થવા જેવું છે કે પંડિતે જણાવેલી ઉપલી ઇચ્છા પ્રમાણે સઘળી તરફથી વર્તવામાં આવ્યું હતું.

પંડિતનું જીવનચરિત્ર.

હવે પંડિત ભગવાનલાલની જીંદગીના સંબંધમાં કંઈક લેવાણ હું આપીશ. પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી સંવત ૧૯૯૬ ના કાર્તિક સુદ ત્રીજને દિવસે એટલે કે તા. ૭ મી નવેંબર ૧૮૩૯ ના વર્ષમાં કાઠિયાવાડમાં આવેલા જુનાગઢ શહેરમાં જનમ્યા હતા. તેઓ જ્ઞાતિએ પ્રશ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. એ જ્ઞાતી નાગર બ્રાહ્મણોની છ જ્ઞાતીઓમાંની એક છે. પ્રશ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણોનો ઘણો મોટો ભાગ પોરબંદર, જુનાગઢ, નવાનગર, મેરખી અને કાઠિયાવાડના બીજાં ભાગોમાં વસે છે. એ જ્ઞાતીના લોકો પેઢી દર પેઢી વેદો ભણવાનો, કથા પુરાણો વાંચવાનો તથા ધર્મશાસ્ત્રો ભણવાનો તથા વૈદ્ય કરવાનો ધંધો કરી તે ઉપર પોતાનો નિર્ધાહ ચલાવે છે. કેટલાકો વળી જ્યોતિષનું કામ કરી પોતાનું પેટ ભરે છે. ઇંદ્રજીના ત્રણ છોકરાઓમાં ભગવાનલાલ ઉમ્મરે સૌથી નાના હતા. તેમના બાપે તેમને ગામડીશાળામાં ભણવા મુક્યા હતા. તે વખતે જેટલી કેળવણી તે જાતની શાળાઓમાં અપાતી હતી તે લઈ તે પછી તેમણે પોતાના બાપના ઘરમાં સંસ્કૃતનો તથા વૈદકનો અભ્યાસ કર્યો. કમનસિએ તે કાળ-

માં જુનાગઢમાં અંગ્રેજી શીખવા માટે ઝેન્ય સ્કુલો અથવા હાઇ સ્કુલો નહોતી કે જ્યાં જઈને તેઓ અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરે. જેમ જેમ ભગવાન-લાલ અસલી કોતરકામ વિગેરેના પોતાના અભ્યાસમાં વધતા ગયા અને જેમ જેમ તત્સંબંધે તેમનું માન બંધે વધતું ગયું તેમ તેમ પોતાના અંગ્રેજી જ્ઞાનની અવપતાથી તેમને મોટી અડચણ પડતી ગઈ. જરૂર કરીને જ્યારે ડા. ભાકિ દાજી સ્વર્ગવાસી થયા પછી પંડિત ભગવાનલાલનું નામ યુરોપમાં પુષ્કળ પ્રખ્યાત થતું ગયું તેમ તેમ આ અડચણ તેમને વધારે નડવા લાગી. યુરોપના જે જે વિદ્વાન ગૃહસ્થો સાથે તેમને પત્રવ્યવહાર હતો તેમાં માત્ર ડા. ખ્યુલરજ તેમની સાથે ગુજરાતી ભાષામાં પત્ર વ્યવહાર ચલાવતા. ડા. ખ્યુલરનું જ્ઞાન ગુજરાતી ભાષાનું સારું હોવાથી પંડિત ભગવાનલાલ ધણેજ સંતોષ પામતા, કારણ કે તેમની સાથે પોતે ખુલાસાથી ગુજરાતી ભાષામાં પત્ર વ્યવહાર ચલાવી શકતા. ખીજા યુરોપિયન વિદ્વાન ગૃહસ્થો જોડે પત્ર વ્યવહાર તેમને અંગ્રેજીમાં ચલાવવો પડતો હતો અને તેમ કરવા માટે તેમને પોતાના કેટલાક ઇંગ્રેજી મિત્રોની મદદ લેવી પડતી હતી; પણ એવી નહીં

માગતાં તેમને ખહુ ઓછું આવતું હતું. પોતાના ઇંગ્રેજ જ્ઞાનમાં વધારો કરવાને મોટી ઉમ્મરે તેમણે પુષ્કળ મથન કરીયું પણ તે કામ તેને ખહુ કઠણ થઈ પડ્યું, જો કે તેઓ સાદું અંગ્રેજી તે ધણી સારી રીતે સમજી શકતા હતા. અસલી કોતરકામના પોતાના સઘળા કામકાજમાં જો મદદ તેમને પોતાના યુરોપિયન તથા દેશી મિત્રો તરફથી મળતી હતી તે તેઓ કદિપણ છુપાવતા નહિ, પણ જાહેરમાં કબુલ કરતા.

જુનાગઢમાં હોવાથી પંડિત ભગવાનલાલ ઇંગ્રેજ ભાષાના જ્ઞાનથી બેનસિબ રહ્યા, પરંતુ એ જ જુનાગઢમાં એવું કંઈક હતું કે જેથી તેઓ વિદ્વાનોમાંના એક કેહેવાયા, તેમની સાથે ઓળખાણમાં આવ્યા તથા જેથી તેઓનું માન આટલું વધી ગયું. અશોકના લેખો માટે તથા શાહ અને ગુપ્ત વંશના લેખો માટે પ્રખ્યાત ગિરનારનો પર્વત જુનાગઢની પડોસમાં જ આવેલો છે. એ પર્વત ઉપર આવેલા લેખો જ્યારે જ્યારે તેઓ ગિરનાર ઉપર જતા ત્યારે દર વખત જોતા અને તે તેમને સમજવાનું ખહુ મન થતું; પરંતુ તે અસલની પાલી ભાષામાં લખાયેલી થી તેઓ તે ઉકેલી શકતા નહોતા. તે ઉકેલવાનું

તેમને ખડુ મન થયાથી તે ભાષા શીખવા માટે તેમને અત્યંત આતુરતા થઈ, પરંતુ તે કાળમાં જુનાગઢમાં અથવા કાઠિયાવાડમાં કોઈ એવે પંડિત અથવા વિદ્વાન પુરૂષ હતો નહિં કે જેને આ સમજવાનું મન થયું હોય અથવા એ સમજી શકવાની તે શક્તિ ધરાવતો હોય.

પંડિત ભગવાનલાલને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ગિરનાર પર્વત ઉપરનો પાલી ભાષામાં લખાયેલો શિલા લેખ સમજવાનું પાલી ભાષાની પોતાની અજ્ઞાનતાને લીધે બની ન શક્યું એમ ખરું; પરંતુ એથી તે સમજવાનો પોતાનો પ્રયત્ન તેમણે હારીને છોડી દીધો નહિં. કેટલીક વિગતો ઉપરથી એમ માત્રમ પડે છે કે કાઠિયાવાડનો તે વખતનો પોલિટિકલ એજન્ટ કરનલ લેંગ ગિરનાર પર્વત ઉપરના ઉપલા શિલા લેખો સમજવાને ઘણો ઉત્સુક હતો. આ કરનલ લેંગેજ ગિરનાર પર્વત ઉપરના શિલા લેખો ઉપરથી છાપી કાઢેલી એક નકલ શિલા લેખોની આખતમાં પ્રખ્યાત થયેલા ગ્રહસ્થ જેમ્સ પ્રિન્સેપ્સને કલકત્તે મોકલી આપી હતી; અને એ નકલમાંના લખાણને જેમ્સ પ્રિન્સેપ્સને બીજી તરફથી ધાઉલી અને કપુરદીગી રીમાંના શિલા લેખના લખાણ સાથે મેળવી નહી

થીજ તે પોતાની પ્રખ્યાત શોધ કરી શક્યો હતો. એ શિલા લેખોમાં એન્ટિઓક્ષ તથા ટોલેમીના નામો લખાયેલાં છે અને એ સમયના શિલા લેખોની મદદથીજ તથા ખીજા કેટલાક જુના સીકંકાઓની મદદથી જેમ્સ પ્રિન્સેપ્સ પાલી ભાષાના મૂળાક્ષર બનાવવામાં સફળ થઈ શક્યો હતો અને એ મૂળાક્ષરથી પાછળથી ખીજા પાલી ભાષાના શિલા લેખો ઉદ્ધેલવામાં એક પુષ્કળ ઉપયોગી કુંચી થઈ પડી હતી. આશરે ૧૮૫૪ના વર્ષમાં કરનલ લેંગે જેમ્સ પ્રિન્સેપ્સના ૧૮૩૮ ના વર્ષના ઓપનિયાના ઓપ્રિલ મહિનાના અંકમાંથી પાલી ભાષાના મૂળાક્ષરવાળું એક પાત્રું જુનાગઢના એક વિદ્વાન નાગર બ્રાહ્મણ મણિશંકર જટાશંકર ઉપર મોકલી આપી એમ જણાવ્યું કે 'ગીરનાર પર્વત ઉપરના શિલા લેખોના અક્ષરો આ બારાખડીમાંના છે.' કરનલ લેંગે મોકલેલો આ કાગળ પંડિત ભગવાનલાલના જોવામાં આવવાથી તેમણે તે મણિશંકર પાસેથી માગી લીધો અને તેના ઉપર મીઠા તેલમાં બોળેલા ઝીણા ઝીણા બે કાગળો મુકી તેની બે નકલ ઉતારી લીધી અને અસલ કાગળ તથા તે ઉપરથી લીધેલી એક નકલ મણિશંકરના પાસે ખીજી નકલ પોતાની પાસે રાખી. આ

નકલની મદદથી પંડિત ભગવાનલાલે ગિરનાર ઉપરનો રૂદ્રદામ શિક્ષા લેખ ઉકેલવાનું મથન કર્યું, પરંતુ તેમાં તેમને માલમ પડ્યું કે ઉપલા શિક્ષા લેખના લખાણમાં તો પુષ્કળ જોડાક્ષરો તથા માત્રાઓ હતી કે જેની સમજણુ જેમ્સ પ્રિન્સેપ્સવાળી ખારાખડીની નકલમાં ન હોવાથી તેઓ સમજી શક્યા નહિ. પોતાની આ નિશ્ફળતાથી કંટાળી નજતાં મુંબઈમાં વસતા પોતાના એક મિત્રને તેમણે વિનંતી કરી કે ગીરનાર પર્વત ઉપરના શિક્ષા લેખને લગતાં કંઈ પણ પુસ્તકો અથવા ચોપાનિયાં-મુંબઈમાં વેચાતાં મળતાં હોય તો મારે વાસ્તે ખરીદી મારા ઉપર મોકલી આપવાં. એ ઉપરથી ઇંગ્લંડની તથા ખંગાળાની તથા મુંબઈની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના ચોપાનિયાંની મદદ તેમને મળવાથી તેમણે ગિરનાર પર્વત ઉપરનો ઉપલો રૂદ્રદામ શિક્ષા લેખ ઉકેલવાનો ફરીથી પ્રયત્ન કર્યો. ભગવાનલાલ પોતે કહેતા કે 'આ શિક્ષા લેખ ઉકેલવાનો મને એટલો તો ઉમંગ હતો કે હું તે માટે દરરોજ ગિરનાર ઉપર સાંજના ચાર વાગે પોહોંચી શકું એટલો વેહેલો જુનાગઢથી નિકળતો, તે સૂર્યનો પ્રકાશ ખંચ થાય ત્યાં સુધી મારું કામ ત્યાં હું ચલાવતો અને પછી

પાછો ફરતો તે દીવા થતાં જુનાગઢમાં આવી પોંહો-
ચતો. આવી રીતે મથન કર્યાથી હું મારા કામમાં
ફતેહમંદ થયો અને ઉપલો શિલાલેખ ખરાખર ઉકે-
લી શક્યો એટલુંજ નહિ પણ મારા વધેલાં જ્ઞાનથી
પ્રિન્સેપ્સે ગોઠવી બેસાડેલા મૂળાક્ષરોમાં જે કેટલીક
ભુલો રહી ગઈ હતી તે પણ હું સુધારી શક્યો.’
જેમ જેમ વધારે શિક્ષા લેખો પાંડિત ભગવાનલાલના
જોવામાં આવતા ગયા તેમ તેમ તે સંબંધી તેમનો
ઉમંગ વધતો ગયો અને તેમ તેમ તે લેખો ઉકેલવાનું
કામ તેમને અત્યંત સવળ પડતું ગયું. પાંડિત ભગ-
વાનલાલના શિક્ષા લેખો વિષેના આ વધતા જતા જ્ઞાનથી
કરનજી લેંગ એટલો તો ખુશી થઈ જતો કે પાંડિત
ભગવાનલાલને “શિક્ષા લેખો સમજનારા એક યુવાન
શાસ્ત્રીનું” ઉપનામ તે તેમને આપતો. એ કાળમાં આ
અસલના શિક્ષા લેખો સમજનારા ભાગ્યેજ એક બે
દેશીઓ આખા હિંદુસ્તાનમાંથી મળી આવતા.

૬૧૦ ભાઉ દાજી અને પાંડિત ભગવાનલાલ.

તે કાળમાં મુંબાઈ ઇલાકામાં સ્વર્ગવાસી બાળગં-
ગાધર શાસ્ત્રીજીએકર તથા સ્વર્ગવાસી ૬૧૦ ભાઉ દાજી

સિવાય કોઈ પણ દેશી અદસ્થ આ દેશમાં અસહી ધે-
 તરકામ વિષે ઉંમગથી શોધ ચલાવનારા અગ્રેજોનો
 જાણીતો ન હોતો. એજ એ અદ્વિત્યો એ વિષયના સં-
 બંધમાં પંકાતા હતા. લગભગ આજ વખતે મી.
 એ. કે. ફારબ્સ કે જે કરનલ લેંગની ગેરહાજરી-
 માં કાઠિયાવાડનો કામ ચલાવે પોલીટીકલ એજન્ટ
 નિમાયો હતો તેની સાથે ભગવાનલાલને ઓળખા-
 ણુ થયું. બિદ્ધતા ભરેલી બાળતો વિષે વિચાર ચલા-
 વવાનો જોડો શોખ મી. ફારબ્સને હતો તેટલોજ
 શોખ પંડિત ભગવાનલાલને પણ હતો. પંડિત ભગ-
 વાનલાલથી ખુશ થઈ જવાથી તેણે ભગવાનલાલ
 વિષે ડા. ભાઉ દાજીને ભલામણ કરી. ડા. ભાઉ
 દાજીએ આ ઉપરથી સને ૧૮૬૧ના અક્ટોબર મહિ-
 નામાં ભગવાનલાલ ઉપર એક પત્ર લખી તેને પો-
 તાની પાસે તેડાવ્યા. એ ઉપરથી પંડિત ભગવાન-
 લાલ પોતે એકદા કીધેલા ક્ષત્રપવંશના ૬૦ સિકકા-
 ઓ લઈ મુંબાઈ જવા નિકળ્યા. મુંબાઈ આવ્યા પ-
 છી. ડા. ભાઉ દાજીએ પંડિત ભગવાનલાલને મુંબાઈ-
 ની સેયત્ર એશિયાટિક સોસાયટીના તે વખતના પ્ર-
 મુખ મી. ન્યુટન જોડે ઓળખાણ કરાવી. મી.
 ન્યુટન તે વખતે ક્ષત્રપવંશને જગતું એક લખાણ

તૈયાર કરતો હતો. પંડિત ભગવાનલાલે આજીવના ક્ષ-
 નપવંશના ૬૦ સિક્કાઓ જોઈ તે અત્યંત ખુશી થ-
 યા. એ સિક્કાઓમાંના એકપર ‘નાહાપાત’ રાખનું
 નામ હતું. આ તથા ખીજા કેટલાંક નામો સિક્કા
 ઉપરનાં જોઈ તે ખડુ ખુશી થયા. પંડિત ભગવાન-
 લાલ ગિરનાર ઉપરના રૂદ્રદામા તથા સ્કંદગુપ્ત શિ-
 લા લેખોની જે ખરી નકલ પોતાની સાથે લા-
 વ્યા હતા તે પણ તેમણે ડાઁ ભાડે દાજીને હવાલે
 કીધી. તેજ વખતે પંડિતે ડાઁ ભાડે દાજીને
 જણાવ્યું કે ગિરનાર ઉપર આવેલા ખીજા મૌર, ગુ-
 પ્ત અને શાહ વંશના શિક્ષા લેખો ઉકેલી કાઢાવું
 કામ પણ ફરીથી મોટા પાયા ઉપર ખરાબર રીતે ક-
 રવું, એ કામ અત્યંત જરૂરનું છે. પંડિતના કેહેવા ઉ-
 પરથી ડા. ભાડે દાજીના ધ્યાનમાં તે ખરાબર ઉતર્યું.
 એ વાત ખડુ અગત્યની હતી. આ ઉપરથી એ કામ
 ખરાબર કરવા માટે ડા. ભાડે દાજીએ ભગવાનલાલને
 ફરીથી જુનાગઢ મોકલ્યા. જુનાગઢમાં ભગવાનલાલ
 ગયા ત્યારે તેમણે પોતાના પિતાના મરણના સમાચાર
 જાણ્યા. પોતાના પિતાના મરણની ક્રિયા પુરી થઈ
 રહ્યા પછી તુરતજ તેઓ ગિરનાર જવા નિકળ્યા
 અને ત્યાં જઈને શાહ તથા સ્કંદગુપ્ત વંશના શિક્ષા

લેખોની ખરી નકલો તૈયાર કીધી અને તે ડા. ભાઉ દાજી ઉપર મોકલી દીધી. આ શીક્ષા લેખોની નકલો તથા તેમનું ભાષાંતર વાંચીને એ શાહા તથા સ્કંદગુપ્ત વંશને લગતું એક વિદ્વતા ભરેલું લખાણ તેમણે તૈયાર કરીને તે આ સભા હજીર તા. ૧૪ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૮ને દિવસે વાંચ્યું હતું. પોતાના એ લખાણમાં ડા. ભાઉ દાજી પંડિત ભગવાનલાલ વિશે નિચે પ્રમાણે ઇસારો કરે છે:—

શાહ વંશના શિક્ષા લેખનું પ્રૌદ્ગસર વિદ્વસને કીધેલું ભાષાંતર ડ્રાઈ પણ રીતે સારું નથી. બ્રાહ્મણુ જ્ઞાતીના એક યુવાન ગ્રંથસ્થ કે જેને શિક્ષા લેખના વિષયને લગતી સંસ્કૃત ભાષાનું સાધારણ જ્ઞાન હતું તેને શિક્ષા લેખોના અક્ષરો ધ્યાન દઈ શીખવાની ભલાંમણ કીધી અને પછી તેને ગયે વર્ષે મારી તરફથી ઉપજા એ શિક્ષા લેખો ઉપરાંત ત્રીજો પ્રખ્યાત અશોકનો શિક્ષા લેખ પણ ખરાબર જોઈતે ત્રણેની ખરી નકલો લેવા ગિરનાર ઉપર મોકલ્યા. તેણે ઉતારેલી નકલો તે મુંબઈ લાવ્યો તે મને જોઈએ એવી પસંદ ન પડવાથી પાછો મેં તેને તથા એક બીજા યુવાન બ્રાહ્મણને ગિરનાર ઉપર મોકલ્યા અને તે બન્નેને ઉપલા શિક્ષા લેખોની નકલો એક બીજાથી

સ્વતંત્ર લેવાનું જણાવ્યું. તેઓ જુનાગઢમાં રહી આ નક-
લો મને મોકલતા અને એ નકલોમાં જે જે મને શક
ભરેલું લાગતું તે તે ગિરનારપર જઈ ફરીથી શિલા
લેખ જોઈ મને લખી જણાવવાનું હું તેને
લખતો. એ રીતે એ ખાળતના સંજંધમાં મારા
સઘળા શસ્ત્ર વિષે મારા વિદ્વાન પંડિત પાંડુરંગ
ગોપાળ પાઘા સાથે વિચાર ચલાવ્યા પછી આ લ-
ખાણ મેં તૈયાર કરી સત્તા હજુર રજુ કર્યું છે.
મારે જણાવવું જોઈએ કે આ લખાણ તૈયાર કર-
વામાં કેટલેક દરજ્જે, તે જોડે અપૂર્ણ રીતે મને
મેસર્સ વેસ્ટરગાર્ડ અને જોકર્મની એ શિક્ષા લેખોની
નકલો સેલ્ફગ્રસાજ ઉપયોગી થઈ પડી હતી.

પ્રિન્સેપ્સની નકલમાંની ભુલો.

આ શિક્ષા લેખના પ્રિન્સેપ્સે તૈયાર કીધેલા ભા-
પાંતરમાં તથા ડા. બાઉ દાજીએ તૈયાર કીધેલા ભા-
પાંતરમાં બહુ ફેરફાર હતો. પ્રિન્સેપ્સનું ભાપાંતર
ખોટું હોવાનું કારણ કદાચિત શિલા લેખની તેણે
મેળવેલી ભુલ ભરેલી નકલને લીધે હોશે શિલા લે-
ખની શરૂઆતમાંજ ‘સુદર્શન’ નામના સરોવરનું જે
નામ આવે છે તેજ પ્રિન્સેપ્સને ઉકલી શક્યું નહોતું.

વળી ‘૩દ્રદામા’ એ નામ તેને ઉકલી ન શકવાથી તેણે તેને ‘અરિદામ’ એ નામ આપ્યું હતું. વળી ડા. ભાઉ દાશએ પોતાના લખાણમાં એક નવી ઐતિહાસિક શોધ કીધેલી બહાર પાડી હતી. તે એ હતી કે તે વખતે જેમ સાધારણ રીતે મનાતું હતું તેમ ‘૩દ્રદામા’ કંઈ ‘સ્વામી આષ્ટાન’ નો પુત્ર નહોતો, પણ પૌત્ર હતો. શિક્ષા લેખ ઉપર ‘૩દ્રદામા’ ના પિતાનું નામ હોવું જ જોઈએ, પણ શિક્ષા લેખનો તેટલો પથ્થર ભાંગી જવાથી તે નામ મળી શક્યું નહોતું. ડા. ભાઉ દાશએ વળી પોતાના ભાષાંતરમાં એ પણ નવી શોધ કીધી હતી કે સુદર્શન સરોવર ઉપર પુલ બાંધનાર જેમ પ્રિન્સેપ્સે ગોઠવી બેસાડ્યું હતું તેમ કંઈ ‘પાહાદલવમાલ્ય’ ઇન્જરદાર નહોતો પણ ખરેખરી રીતે તે બાંધનાર ‘૩દ્રદામ’ નો પાહાદલવ પ્રધાન શુવિશખા હતો; આ શુવિશખા નામના સંબંધમાં વળી તેજ વખતે ડા. ભાઉ દાશએ એવો ખુલાસો આપ્યો હતો કે ફારસી ભાષામાંના શીયાવક્ષા એ નામ ઉપરથી સંસ્કૃત જાણનારા હિંદુઓએ તેનો અપભ્રંશ કરી ઉપલું નામ આપ્યું હશે. વળી એ શુવિશખાના સંબંધમાં તેમણે જણાવ્યું કે તેને ઘણું કરીને આનર્ત તથા સૌ

રાષ્ટ્રનો ગવરનર નિમવામાં આવ્યો હતો. તે વખત-
ના જુના કાગમાં પણ હિંદુ રાજાઓ જીલ્લાઓના
ગવરનરોના ઓફિસો ઉપર પરદેશીઓની નેમણુક
કરવાનો રિવાજ કંઈ અસાધારણ નહોતો. એવીજ
રીતે પાછળના કાગમાં મુસલમાન રાજાઓ પોતાના
પ્રધાન તરીકે અથવા જીલ્લાઓના ગવરનર તરીકે
હિંદુઓની નેમણુક કરવાની રીત નો સાધારણ હ-
તી એમ આપણે જાણીએ છીએ. આ ગીરનાર ઉ-
પરના શિક્ષા લેખોના સંબંધમાં જે આતુર્ય પંડિત
ભગવાનલાલે બતાવી આપ્યું તેથી ડા. બાઉ દાજી
એટલા તો રાજ થઇ ગયા કે તેમણે ત્યાર પછી
હંમેશાં પંડિત ભગવાનલાલને પોતાની પાસેજ રા-
ખવાનો ઠરાવ કરીધો. આ ઠરાવ ઉપરથી ડા. બાઉ
દાજીએ પંડિત ભગવાનલાલને જાતુકને વાસ્તે પોતા-
ની પાસ તેડાવી લીધા અને પંડિતે ગિરનાર ઉપરના
શિક્ષા લેખો ઉકેલવાના સંબંધમાં જે આતુર્ય બતાવ્યું
હતું તે ઉપરથી પંડિતે પોતાના (ડા. બાઉ દાજીના) મ-
નમાં અસલી કોતરકામ તથા શિક્ષા લેખો અને અસલી
સીક્કાઓને લગતા વિષયમાં પોતાની યોગ્યતા સંપૂર્ણ
રીતે સિદ્ધ કરી આપી હતી. એ પ્રમાણે પોતાનો
અભિપ્રાય પંડિત ઉપરના પોતાના કાગળમાં તેણે

લખ્યો અને પંડિત ભગવાનલાલ જો મુંબઈમાં આવે
તો પોતાની તરફથી સવળી મદદ પોતે ભગવાન-
લાલને આપવાનું વચન આપ્યું.

મુંબઈમાં પાછું આવવું.

જે કાગળ વાંચી પંડિત ભગવાનલાલ સને ૧૮૬૨-
ના એપ્રિલ મહિનાની ચોથી તારીખે મુંબઈ પાછા
આવ્યા. ડા. ભાઉ દાજીએ ધણા પ્રેમથી તેમની આ-
ગતાસ્વાગતા કરીધી. તુરતાતુરત ભગવાનલાલની સગવ-
ડતા સાર તેમણે પોતાના મકાનના આસપાસના ભાગમાં
એક તંબુ ઠોકાવ્યો અને તેમાં ભગવાનલાલને ઉતારો
આપ્યો. આ રીતે આ જો વિદ્વાન ગ્રંથસ્થો વચ્ચે જે
મિત્રતા થઈ તે ડા. ભાઉ દાજી સ્વર્ગવાસ થયા ત્યાં લગણુ
એમને એમ અખંડ રહી. જે સંબંધમાં ડા. ભાઉ દાજી
ભગવાનલાલ જોડે વર્તતા હતા તે સંબંધ કંઈ એક શેઠ
નોકરના જેવો નહોતો, પણ ખરી રીતે તો હિંદુસ્તા-
નના અસલના નકાળના ખરા ઇતિહાસના સંબંધમાં
મનુષ્ય જાતના જ્ઞાનમાં વધારો કરવાના કામમાં તથા
હિંદુસ્તાનના અસલી કોતરકામ તથા સીકકા વિષે
શોધ લાવવાના કામમાં ડા. ભાઉ દાજી ભગવાનલાલને

પોતાના એક ભાગીયા જેવા ગણતા હતા. હિંદુ-
સ્તાનમાં સઘળે ફરી આ બધી શોધો પોતે જાતે
કરવાનું કામ ડા. બાઉ દાજીશી ન અને એવું હતું;
કારણ કે મુંબઈમાં તેઓ પોતાના ધંધામાં પુષ્કળ
રોકાઈ જતા. તમે જાણતા હશે કે વૈદકના તથા શસ્ત્ર
વિદ્યાના પોતાના જ્ઞાનને વાસ્તે ડા. બાઉ બહુ પંકાયલા
હતા. ખરેખર કહીએ તો આપણી ગ્રેન્ટ મેડિકલ કો-
લેજમાં વૈદકનો અભ્યાસ કરી જે દેશી દાકતરો પ-
રીક્ષામાં પસાર થઈ બહાર પડ્યા તેમાં ડા. બાઉ
દાજી એક પેલેલી પંક્તિના ગણાતા હતા. એજ
કારણથી મુંબઈની સઘળી દેશી જ્ઞાતીઓમાં તેનો
ધંધો પુષ્કળ ચાલતો. પણ આવી રીતે પોતાના
ધંધામાંજ રોકાઈ તે કોઈ ખીજ વાત ઉપર ધ્યાન
આપતા નહતા એમ નહોતું. પોતાના ધંધામાં કુશ-
ળ હોવા ઉપરાંત ખીજ બધી રીતે પણ તે ધણા
વિદ્વાન હતા. પોતે સુધરેલા વિચારના હતા અને સંસા-
રી, રાજદારી તથા ધર્મ સંબંધી બાબતો વિષે જે જે
સવાલો દેશી પ્રજામાં વખતો વખત ઉઠતા તેમાં
તેઓ ધણા ઉમંગથી આગળ પડી ભાગ લેતા વિ-
દ્વાન માણસોના તેઓ એક આશ્રયદાતા
હતા અને જે જે શાસ્ત્રીઓ તથા પંડીતો

તેમની પાસ મદદને માટે આવતા તેઓ સાથે ડા. બાઉ દાજ એવીનો નમ્રતાથી વર્તતા અને તેઓની જરૂરો પુરી પાડતા કે તેઓ સાંથી પાછા ફરતી વખત ડા. બાઉદાજને અવન્તીના ભોજ રાગ્નજેવા ઉદાર કહી વખાણતા. આ બધા ઉપરાંત અસલી કોતરકામ તથા સીકાઓ વિષે ધણું ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન ધરાવનારા તેઓ હતા અને આ દેશના અસલના ઈતિહાસના સંબંધમાં કંઈ નવી નવી શોધો કરવાનો ઉત્સાહ તેમને અત્યંત હતો. આ સધળા કારણોને લીધે અને પોતે પોતાનાં ધંધાને લીધે વખતો વખત મુંબઈ છોડી બહાર ગામ જવાને અશક્ત હોવાથી એવા એક માણસની તેમને ઘણીજ જરૂર હતી કે જે માણસ બહાર ગામ જઈને પ્રીતે અસલી લેખો સંબંધી શોધો પોતાને વારતે ચલાવ્યાં કરે. આવા એક માણસ તરિકે ભગવાનલાલ તેમને બરાબર બંધ બેસતા લાગ્યા એટલા માટે કે ભગવાનલાલ તે વખતે પોતાની યુવાવસ્થામાં હતા, મહિના ને મહિના સુધી બહાર ગામ રખડી પોતાની શોધો આગળ ચલાવે એવી શક્તિવાળા હતા અને છેલ્લું છેલ્લું શોધો કરવાનું આ કામ ભગવાનલાલને પોતાને ધણું પ્રિય લાગતું. આ રીતે આ બન્ને મિત્રો પોતપોતાની મે-

હૈનતથી નવી નવી શોધો કરતા અને અસલી કો
તરકામતા વિષયના સંબંધમાં મનુષ્ય જાતના જ્ઞાન
માં વધારો કરતા. અંગ્રેજી ભાષામાં અસલી હિંદી
કોતરકામ તથા સીકાઓના સંબંધમાં જે કંઈ લ-
ખાતું તે સઘળું ડા. ભાઉદાજી પોતાના મનમાં ર-
ખાવી રાખતા. વળી, એ વિષયના સંબંધમાં જર્મન
તથા ફ્રેંચ ભાષામાં લ્યાંના વીદ્વાન પુરુષો જે કંઈ લખ-
તા તેનું ભાષાંતર કરાવી તે પણ પોતે સમજી લેતા. એ
રીતે યુરોપ તથા અમેરીકામાં આ વિષયના સંબંધ-
માં જે કંઈ લખાણો થતાં, ભાષણો અપાતાં તથા
ચરચા ચાલતી તે સઘળાથી ડા. ભાઉદાજી હંમેશાં
પોતાને વાકેફગાર રાખવા જરાપણ સુકતા નહિં.

પંડિતનું અજંતાની ગુફા જોવા જવું.

મુંબાઈ ઇલાકામાં પ્રખ્યાતી પામેલા સર અર્સંકી-
ન પેરીની સાથે ૧૮૪૫ના વર્ષમાં ડા. ભાઉ દાજી અ-
જંતાની તથા એલોરાની ગુફાઓ પેહલે વાર જો-
વા ગયા તે વખતથીજ ડા. ભાઉ દાજીના અંતઃકર-
ણમાં એવી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ હતી કે એ ગુફાઓ-
ની અંદરના શિલા લેખોની તથા ચિત્રોની ખરી

નકલો ફરીથી તપાસ કરી ઉતારી લેવી જોઈએ.
 એ શિક્ષા લેખોની તથા ચિત્રોની જે ન-
 કલો પ્રિન્સેપ્સે લીધી હતી તે ડા. ભાઉ દાજીને
 ખોટી લાગી. ડા. ખર્ડે લીધેલી નકલો પણ તેમણે
 જોઈ તે તેમને બહુ સંભાળથી લેવાયલી લાગી નહિં.
 એ ગુફાઓની અંદરના શિક્ષા લેખોની ખરી નકલો
 લેવાનું કામ મુંબાઇ સરકારે લેફ્ટેનન્ટ ડબ્લ્યુ. એફ.
 એટને સોંપ્યું હતું. લેફ્ટેનન્ટ ડબ્લ્યુ. એફ. એટે લીધે-
 લી અજંતાની ગુફાઓના શિક્ષા લેખોની નકલો ઇંગ્લંડ
 મોકલી દેવામાં આવી હતી પણ તેની બેએક નક-
 લો જે આ સભાની લાઇબ્રેરીમાં મુકવામાં આવી હ-
 તી તે પણ ડા. ભાઉ દાજીને ખરી અને સંભાળથી
 લેવાયલી લાગી નહિં. આ બધું જોઈને ડા. ભાઉ
 દાજીને એક વાતની પુરેપુરી ખાત્રી થઇ ગઇ હતી
 કે જે માણસને ગુફાના શિક્ષા લેખોમાં વપરાતા મુ-
 જાક્ષરોનું જ્ઞાન ન હોય તે માણસથી એ શિક્ષા લે-
 ખોની ખરી નકલો લઈ શકાય એ ન બને એવું છે.
 ૧૮૬૩ ના વર્ષની ફેબ્રુઆરી મહિનામાં ડા. ભાઉ દા-
 જી ડા. હેન્ની કારટરની જોડે બીજી વાર અજંતાની
 ગુફાઓ જોવા ગયા હતા. તે વખતે સવારથી તે
 સાંજ લગણુ મેહનત કરી તેની અંદરના શિક્ષા લે-

ખોતી ખરી નકલો લેવા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તે લેવા-
નું કામ તેઓ પુરું કરી શક્યા નહિ, કારણકે તે
કામ ઘણું મુશ્કેલ હતું અને અગવડ ભરેલું હતું.
કારણ કે ડેટલાક શિક્ષા લેખો પુષ્કળ ઉંચાઈએ હતા.
અને દોગાવો ઉપર આવેલા હતા. ૧૮૬૩ના એપ્રિલ
મહિનામાં પંડિત ભગવાનલાલ મુંબાઈમાં હાજર હ-
તા તે તકનો લાભ લઈ પોતે શરૂ કીધેલું કામ પુરું
કરવાનો તેમણે વિચાર કીધો અને એમ વિચાર કરી
પંડિત ભગવાનલાલને તે કામ પુરું કરવા માટે અ-
જંતાની ગુફાઓ ઉપર મોકલ્યા.

પંડિત ભગવાનલાલને અજંતાની ગુફાની તપાસ
કરવા માટે મોકલવાના સંબંધમાં પોતાનો એ ગુફા
વિષેનો નિબંધ આ સોસાયટીની એક સભા હળુર
વાંચતી વખતે ડા. ભાઉ દાશ ખોલ્યા હતા કે ‘અ-
જંતાની ગુફાની અંદરના સંઘના શિક્ષા લેખો સં-
ભાળથી જોઈ જવા જટલી મને દુરસદ નહોતી અને
એ શિક્ષા લેખોના લખાણમાંથી કંઈ અગત્યનો ઇતિહા-
સ મળી આવે એવું હું ધારતો હતો તેથી અને એ
લેખોની બરાબર તપાસ મારી અગાઉ બીજા દોષ
વિદ્વાન ગ્રહસ્થે જોઈએ એવી કરી ન હોતી તેથી
એક યુવાન પંડિત કે જને મેં મારી નોકરીમાં રા-

ખ્યો હતો અને જેને ગુફાઓના શિલા લેખોમાં વ-
પરાતી ભાષા વિશે સારી માહિતી હતી તેને મેં મારા
એક આ લેખક સાથે મેં મહિનાના પાછલા ભાગમાં
મોકલ્યો. ભગવાનલાલ અજંતાની ગુફાઓ ઉપર ગયા
અને ડા. ભાઉદાજીએ લીધેલી શિલા લેખોની નકલોમાં
જે કેટલાક અક્ષરો ખોટા જેવા લાગ્યા તેમાં સુધારો
કીધો અને તે સુધારેલી નકલો મુંબઈમાં ડા. ભાઉદાજીને
મોકલી અને ડા. ભાઉદાજી ખીજી જે સૂચનાઓ
શિલા લેખોના સંબંધમાં મોકલે તે પ્રમાણે કરવાને
તેઓ અજંતામાં રહ્યા. ડા. ભાઉદાજીએ પાછળથી
જે ખીજી સૂચનાઓ કરી તે પ્રમાણે શિલાલેખોના
સંબંધમાં વધારે ચોક્કસી કરી તેની વધારે સુધારેલી
નકલો તૈયાર કીધી. ગુફાઓમાં એટલું તો અંધારું
હતું કે વખતો વખત સવારના તથા સાંજનાજ અ-
જવાળાથી શિલાલેખોમાંના અક્ષરો ઉઠેલી શકાતા.
એમ કરતાં ભગવાનલાલને ઘણી મુશ્કેલી નડતી અ-
ને ઘણાજ ધૈર્યથી તેમને કામ કરવું પડતું હતું.
આ સઘળા શિલાલેખોની સંતોષકારક તપાસ કરી
ને ભગવાનલાલ જીનની આખરે મુંબઈ પાછા ફર્યા.
અજંતાની ગુફામાંના શિલાલેખો આવી રીતે ઘણી
સંભાળથી ઉઠેલા પછી તથા તેમની ખરી નક-

લો ને ભાષાંતરે તૈયાર કર્યા પછી તેના સંબંધમાં એક રસાલો ડા. ભાઉદાજીએ આ સભા હજુર ૧૦ મી જુલાઈ ૧૮૬૩ ને દિને વાંચ્યો હતો અને તે રસાલો આપણી સભાના જરનલના સાતમા પુસ્તકમાં છપાયેલો છે.

૧૮૬૩ના વર્ષની વર્ષાઋતુ પડિત ભગવાનલાલે-મુંબઈમાં ગાળી. મુંબઈમાં રહીને પણ તેઓ કંઈ નકામા ખેતી રહ્યા નહોતા પણ એ પુરસદ્દતો વખત ના-શક, કારલી, ભાજ, ભેદસા, જુન્નાર, પીતળખોરી, અને નાનેઘાટની ગુફાઓના શિલાલેખોની ખરી નકલો તૈયાર કરવામાં તેમણે ગાળ્યો.

જેસલમીરના જૈન ભંડારોની તપાસ.

તા. ૨૨મી ડિસેમ્બર ૧૮૬૩ને દિવસે ડા. ભાઉદાજી, મી. ખરસેદજી નસરવાનજી કામા, મી. અરદેસર ફરામજી મુસ તથા એ વિગેરે ખીજા કેટલાક મિત્રો સહિત વાઙ્ય પ્રાંતો, ઉત્તર હિંદુસ્તાન, ખંગાળા અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની મુસાફરીએ નિકળ્યા. પરંતુ મુંબઈ દોડ્યા પેહેલાં તે વખતના મુંબઈના ગવરનર સર બારટલ ક્રીચરની વિનં

નંદી ઉપરથી જેસલમીરના જૈન ભંડારોની તપાસ કરવા માટે તથા તેમાંથી જે અગત્યનાં અને અસલનાં પુસ્તકો મળી આવે તેની નકલો લેવા માટે ડા. ભાઉદાસ પોતાના પંડિતો પાંડુરંગ ગોપાળ પાધ્યા તથા ભગવાનલાલને જેસલમીર મોકલવાનું નક્કી કરી ગયા હતા. ૧૮૬૪ ના વર્ષના કડકડતા શિયાળામાં આ બે પંડિતો કરાંચી અને સિંધને રસ્તે થઇને જેસલમીર ગયા. જેસલમીરના દરબારે તેમને જૈન ભંડારો તપાસવાની પરવાનગી આપી. જે જગ્યામાં આ પુસ્તકો રાખવામાં આવ્યાં હતાં તે જગ્યા બહુજ ભેજવાળી હતી. એવી ભેજવાળી જગ્યામાં એસી આ બે ગ્રહસ્થાને જે પુસ્તકો અગત્યનાં ને અસલનાં જણાય તેની નકલો ઉતારી લેવી પડતી. આ મિની જગ્યામાં બેસવાથી તેમને સકત ઇજા વેઠવી પડી. ભગવાનલાલે ટાઇફોઇડ નામના ઝેરી તાવથી અને પાંડુરંગ પાધ્યાએ મેલેરિયસ તાવથી લગભગ બાવીસ ઉપરાંત દિવસ લગણુ સકત મંદવાડ ભોગવ્યા છતાં તેઓ જેસલમીરમાંજ રહ્યા. એ પ્રમાણે ત્રણ મહિના ત્યાં રહ્યા પછી તેઓ ૧૮૬૪ ના મે મહિનામાં ડીસાને રસ્તે મુંબાઈ પાછા ફર્યા.

૧૮૬૫નાં વર્ષમાં તથા ત્યાર પછીના કેટલાંક વર્ષો-
માં વિદ્વાન લોકો પણ પોતાના કામને કારણે મુકી
ખીજાન કામપર મંડ્યા હતા. અમેરિકાની લડાઈને
લીધે મુંબાઈનાં રેનો ભાવ એકદમ ચઢી જવા-
થી મુંબાઈમાં પૈસાની પુષ્કળ રેલમછેલા થઈ ગઈ
હતી અને તેથી કરીને સઘળા સાથે વિદ્વાન લોકો
પણ એ રેનાજ વ્યાપારમાં પડી ગયા હતા. એ
સારી પેઠે જાણીતી વાત છે કે પૈસાની એ રેલમ
છેલા માત્ર થોડો વખતજ મુંબાઈમાં રહી હતી. એ
રેલમછેલા થોડો વખત રહી એવું તો ખરાબ પ-
રિણામ આવ્યું કે કેટલાકોને દેવાળાં કાઢવાં પડ્યાં
તથા કેટલાકો તો ઘરઆર વગરના થઈ ગયા હતા.
એ વખતે પંડિત ભગવાનલાલે હિંદુસ્તાનમાંનાં સ-
ઘળાં અસલનાં દેવાલયો તથા તિર્થસ્થાનો જોઈ તે-
માં જે કંઈ શિક્ષા લેખો હોય અથવા અસલના કા-
ળના ઇતિહાસના સંબંધમાં ખીજું જે કંઈ જાણવા
જેવું હોય તેની શોધ કરવાને આપ્પા હિંદુસ્તાનની
મુસાફરીએ જવાનો વિચાર કે જે તેમણે ઘણા વ-
ર્ષો થયાં પોતાના મનમાં નક્કી કરી મુક્યો હતો
તે અમલમાં મુકવાનો નિશ્ચય કીધો. પો-
તાના ઉત્તર હિંદુસ્તાનના પ્રવાસમાં ડા. ભાઉ દા-

જીએ જે જોયું હતું તે ઉપરથી જા. ભગવાનલાલે કરેલો ઉપલો વિચાર તેમને બહુજ ઠીક લાગ્યો. જા. ભાઉ દાજીએ એ ખાખતના સંબંધમાં લખ્યું છે કે 'હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં મારા પ્રવાસમાં ઘણાએક નવા લેખો તપાસવાની તથા તેમની નકલો લેવાની મને તક મળી હતી અને મારી ખાત્રી છે કે જે શિલા લેખો તથા તામ્ર પત્રોની નકલો આજ ઘણું વર્ષો થયાં લેવાઈ છે તેની સંભાળથી ફરીથી પાકા પાયાપર તપાસ થવી જરૂરની છે અને વળી હું એમ પણ કહું છું કે મે મારા પ્રવાસના દરમિયાનમાં દેવાલયો ઉપર તથા એવી ધર્મની જગ્યાઓમાં હજારો એવા શિલા લેખો જોયા છે કે જે તેની તપાસ કરવાનું કામ ભગવાનલાલ જેવા વિદ્વાન માણસ પોતાને હાથ ધરે તો મારી ખાત્રી છે કે આ દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણવાને આતુર અને ઉમંગી યુરોપિયન વિદ્વાનો સ્વપ્ને પણ ન ધારે એટલું બધું અજવાળું આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસના સંબંધમાં પડ્યા વગર રહે નહિં. યુરોપિયન વિદ્વાનો તે કામમાંવાજબી રીતે શિલા લેખો ઉપરના લખાણોની વધારે ખરી નકલો થવાનું અત્યંત અગત્યતાવાળું સમજતા હતા. એમ તેઓ ધારે એ સ્વાભાવિક હતું

કારણ કે શિક્ષા લેખોની ખરેખરી અને ખરોખર ઉ-
કેલાયલી નકલો ઉપરજ સર્વ પ્રકારનો આ દેશનો અ-
સલનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનો આધાર હતો. એ
શિક્ષા લેખો ખરાખર ઉકેલાવાને બદલે ખોટાઉકેલા-
વાથી કેવો ખોટો અર્થ કરવામાં આવે છે અને તેથી
કેવાં નઠારાં પરિણામો આવે છે તેનો એક અત્યંત
રમુછ દાખલા સામાન્ય રીતે ગુજરાતમાં એક કેહે-
વત તરીકે યદ્ય પડ્યો છે. એ દાખલો એવો છે કે
મારવાડના એક રહેવાસીએ ગુજરાતમાં રહેતા પો-
તાના એક સગા ઉપર એક પત્ર લખ્યો હતો અને
તેમાં એક વાક્ય નિચે પ્રમાણેનું હતું.

ક ક અ જ મ ર ગ ય છ ક ક ક ટ છ.

એ વાક્યનો અર્થ એક જણે એવો કીધો કે ‘કા-
કા આજ મરી ગયા છે. કાકી કુટે છે.’

આ વાક્યનો આ અર્થ કરવાથી ગુજરાતમાં વસતા
પેલા સગાના ઘરમાં પુષ્કળ રડારોળ ચાલી અને એ
રડારોળ જ્યારે ખીજા માણસે એ વાક્યનો
અર્થ નિચે પ્રમાણે કર્યો ત્યારેજ મઠી અને પાછી
ઘરમાં સઘળે ખુશાલી પસરાઈ ગઈ. તે ખીજા મા-
ણસે ઉપલા વાક્યનો અર્થ એવો કીધો કે

‘કાકા અજમેર ગયા છે કાકી કોટે છે.’

ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પ્રવાસ.

ભગવાનલાલ ડા. ભાઉ દાજી પાસ એક વર્ષની રજા લઈને ૧૮૯૮ના વર્ષમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનની મુસાફરીએ જવા નિકળ્યા. તેઓ નાગપુર અને જમલપુરને રસ્તે થઈને અલ્હાબાદ જઈ પોહોચ્યા. અલ્હાબાદમાં જઈને ત્યાંના પ્રખ્યાત સ્તાંભ ઉપરના સમુદ્રગુપ્તના અસલી શિલા લેખની કપડાં ઉપર ખરી નકલ લેવા માટે તે સ્તાંભની ઉંચાઈએ એક પાલખ બાંધવાની રજા તેમણે ત્યાંના સરકારી અમલદારો પાસ મેળવી. સમુદ્રગુપ્ત નામના આ લેખની ખરી નકલ લેતાં તેમને આખા પાંચ દિવસ લાગ્યા. આ નકલ ખરાબર તૈયાર થયા પછી તેમણે તે ડા. ભાઉ દાજીને મુંબઈ મોકલી દીધી. એ નકલ જોઈ ડા. ભાઉ દાજી એવા તો ખુશ થઈ ગયા અને તેના અત્યંત ઉપયોગી પણાં વિષે તેમને એવો તો હિંચો વિચાર આવ્યો કે તેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર કરી તથા તેના સંબંધમાં પોતાની ફેટલીકટિકા તૈયાર કરી તેનો તેમણે આ સોસાયટીની સભા હજુર એક નિબંધ વાંચ્યો હતો. પોતે કીધેલી ટિકામાં ડા. ભાઉ દાજીએ જણાવ્યું હતું કે આ ઉપલા શિલાલેખનું લખાણ ખીજા કેટલાકોએ અગાડી ઉકેલ્યું

હતું તે ધણુંજ હેરફેર અને ખોટું હતું અને ભગવાન-
લાલે આ લેખ જે હોંશીઆરીથી ઉકેલ્યો છે તેથી સમુ-
દ્રગુપ્તની બરોબરીના તે કાળના કેટલાક પ્રખ્યાત પુરૂષોનાં
નામ મળી આવે છે. અલ્લામાદ છોડી પછી પંડિત ભ-
ગવાનલાલ બનારસ, ભીતારી, મથુરાં અને દિલ્હી ગયા.
ભિતારીમાંથી અને જરૂર કરીને મથુરામાંથી તેઓ
ઘણા જુના શિક્ષા લેખોની નકલો ઉતારી શક્યા.
જનરલ કર્નીગહામે મથુરાનું જે વર્ણન આપ્યું હતું
તે વર્ણન વાંચીને તેઓ અગાડીથીજ ધારતા હતા કે
મને મથુરામાં અસલી લેખો મળી આવશે
આ તેમની ધારણા ખરી પડી અને મથુ-
રામાં ગયા પછી અસલી લેખોના તથા બીજા
ઘણા અસલી સિક્કા મળ્યા. મથુરામાં આ-
વેલાં દરેકે દરેક અસલી દેવાલયો, ધર્મની
બીજા જગ્યાઓ તથા ત્યાં આવેલાં બુદ્ધ લોકોનાં
સ્થાનો બરાબર સંભાળથી જોઈ જવાનો પંડિત ભ-
ગવાનલાલે નિશ્ચય કર્યો. મથુરાના બજારમાં બેક-
ટ્રિયન અને સિથિયન કાળના જે કેટલાક સિક્કાઓ
તથા અસલના કાળને લગતી જે કેટલીક નમુના
લાયક વસ્તુ તેમના જોવામાં આવી તે સઘળી તેઓએ
ખોતાની પાસના સઘળા પૈસા ખરચી વેચાતી લેઈ લીધી.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંની પોતાની મુસાફરીમાંથી તેઓ
 ૩૫ શિલા લેખો મેળવીને તથા કેટલાક અસલના
 દાળના સિક્કાઓ તથા અસલી ડોતર કામના નમુના-
 ઓ લઈને મુંબઈ પાછા ફર્યા. પોતાના આ
 પ્રવાસમાં તેમણે જે જે કંઈ જોયું હતું તેથી તેમ-
 ને બીજે બીજે ઠેકાણે વધારે જોવાની તૃષ્ણા ઉ-
 ત્પન્ન થઈ. ડા. ભાઉ દાજીના પ્રયત્નથી બીજી વાર
 ઉત્તર હિંદુસ્તાનની મુસાફરી કરવાનો ખર્ચ જુ-
 નાગઢના દરબારે તેમને આપવાનું કમૃત્ત કીધું.
 આથી ભગવાનલાલ બીજીવાર તા. ૭ મી માર્ચ
 ૧૮૭૧ને દિવસે મુંબઈથી નિકળ્યા. આ વખત
 તેઓ નિકળ્યા તે સઘળી તૈયારીઓ કરીને નિકળ્યા
 હતા. મોટા મોટા ઓઢાવાળા અડસથોના ભલા-
 મણ પત્રો તેમણે ઉત્તર હિંદુસ્તાનના આધિપત્યો
 ઉપર મેળવ્યા હતા. ડા. ભાઉ દાજીના પરિશ્રમથી
 હિંદુસ્તાનની સરકારે પોતાના અંડર સેક્રેટરી મી.
 સી. જે. લાયનની સહિથી અર્ધ સત્તાવાર હુકમ
 કાઢી મથુરા, આગ્રા, બીનારસ, ફરૂકાબાદ, ગોરકપુર,
 ધાન્ડીપુર અને અલ્હાબાદના માજિસ્ટ્રેટોને પંડિત
 ભગવાનલાલની મુસાફરી અને તેના કારણે વિષે
 ચેતવણી આપી હતી અને તેમને ફરમાવ્યું હતું
 કે અસલી લેખો વિગેરેની શોધના કામમાં

પંડિતને જે મદદ જોઈએ તે તેમણે આપવી અને સંભાળ રાખવી કે પોત પોતાનાં જીવનાં કોઈ પણ માણસ તરફથી પંડિતને તેના કામમાં કોઈ પણ જાતનો અડકાવ કરવામાં આવે નહિં તથા તેને કોઈ પણ જાતની ધજા પોંદોઆડવામાં આવે નહિં. પોતાના આ પ્રવાસ વખતે ભગવાનલાલ પોતાની પતિને પણ સાથે લઈ ગયા હતા કે જેને પણ આ પ્રવાસના અનુભવો થયા હતા; તેને પણ તંબુમાં રેહેવું પડતું હતું, તાઢ તડકો સેવવો પડતો હતો અને જંગલમાં પણ રેહેવું પડતું હતું. આ વખત પોતાને પ્રવાસે ભગવાનલાલ નિકળ્યા તે ખંડવા, ઓંકારેશ્વર, ઇંદોર, ઉજ્જન, મોજાવર, ભિલસા, સાંચી, ઉદયગીરી, ખિતારસ, અલ્હાબાદ, દિલ્હી, કાલસી, મથુરા અને આગ્રા થઈને ગયા હતા. આગ્રાથી નિકળી પછી તેઓ ગ્વાલિયરમાં ગયા હતા. ભગવાનલાલના પતિને જે થોડાક વખત થયાં મંદવાડ લાગુ પડ્યો હતો તેનું જોર ગ્વાલિયરમાં પુષ્કળ વધી ગયું અને તેથી કરીને ૧૮૭૨ના માર્ચ મહિનામાં અલ્હાબાદને રસ્તે થઈને તેમને મુંબઈ તુરતાતુરત પાછું ફરવું પડ્યું. મુંબાઈમાં આવ્યા પછી ભગવાનલાલના પતિને ડા. ભાજી દાજીનું ઓસડ કરવામાં

આવ્યું કે જ્યોતી તેમનો મંદવાડ નરમ પડવા લાગ્યો
 ને થોડાક અઠવાડિયામાં તો તેઓ બિલકુલ સારાં
 થઈ ગયાં. પોતાના પત્નિને બિલકુલ સારાં થઈ ગ-
 યલાં જોઈ પાછા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પ્રવાસ કરવાનો
 તેમણે વિચાર કર્યો. આ વખત તો તેમણે પુષ્કળ
 શોધ ચલાવવાનો નિશ્ચય કરીધો. જેમ જેમ તેઓ
 વધારે શહેરોની મુલાકાત લેતા તેમ તેમ તેમને વધારે
 તપાસ કરવાનું ને શોધવાનું મળતું. આ વખત પણ
 ડા. ભાઉ દાણની ભલામણથી જુનાગઢ દરબારે
 ભગવાનલાલના પ્રવાસ માટે નાણાંની એક સારી
 રકમ તેમને આપી. એથી તેઓ ૧૮૭૩ના વર્ષના
 ડિસેમ્બર મહિનામાં પાછા ઉત્તર હિંદુસ્તાનના પ્ર-
 વાસે નિકળ્યા. આ પ્રવાસમાં તેમને એક ન આશા
 રાખી શકાય એવી તક મળી. તે એ કે તેઓ ને-
 પાળ તથા ટિબેટની સરહદના પ્રાંતોમાં પણ પ્રવાસ
 કરવામાં શ્રવી શક્યા. તેમના આ પ્રવાસનું વર્ણન
 કરવા બેસીએ તો એક મોટું પુસ્તક લરાય. પંડિત
 ભગવાનલાલે પોતાના સમ્રાજ્ય પ્રવાસો જેવા કે બલુચિ-
 સ્તાન તથા યુસુફજાદ મુલકમાંના પોતાના પ્રવાસમાંનું;
 નેપાળમાં પોતે જે કંઈ જોયું તથા શોધી કરી તેનું,
 નેપાળના વડા પ્રધાન સર જંગ બાહાદુરે તેમને જે

અત્યંત માન આપ્યું હતું તેનું, નેપાળમાંના બુદ્ધ-
ના ધર્મ સંબંધના જે શિક્ષા લેખો તેમણે જોયા
હતા તેનું, પોતે જે બુદ્ધ ધર્મનાં દેહેરાં જોયાં હતાં તેનું
તથા નેપાળમાં પોતે જે સકત મંદિરાડ ભોગવ્યો તેનું એ
નિગેરે બીજી કુટલીક જાણવા જેવી બાબતોનું ટાંચણ
તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં કરી રાખ્યું છે. આમાંનું
ધણું ખર્ચું ટાંચણ પોતાના મિત્ર અને પોતાના
પસિયતનાંમાના વહિવટ કરનાર મીં કરસનદાસ
વલ્લભદાસ ઉપર પત્રના આકારમાં તેમણે લખેલું
મળી આવ્યું છે. મારા મિત્ર મીં કરસનદાસ વલ્લભ-
દાસ વિદ્યા વૃદ્ધિના કામ માટે વખતો વખત મોટા
પરિશ્રમ લેતાં ચુકતા નથી તેથી તેઓ આ ટાંચણ
બહાર પાડવામાં કોઇ પણ રીતે ઢીલ કરશે નહિ
એમ હું આશા રાખું છું. આ ટાંચણ ઉપર ઉપરથી
પણ જોયા પછી મને લાગ્યું હતું કે તે ટાંચણમાં
પંડિતે પોતાના પ્રવાસોનો આપેલો હેવાલ તથા તે-
મણે જે જે જોયું તે ઉપરથી તેમણે બાંધેલાં મતોથી
જાણીતા થવાને વિદ્વાન લોકો ઇતેન્નર થશે એટલુંજ
નહિ પણ એ ટાંચણ સર્વ રીતે એવું રસીક છે કે
સાધારણ માણસોને પણ તે વાંચવું ગમશે. તે
લખાણોની વિદ્વત્તાને લીધે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ

થયલાં ઉમદા પુસ્તકોમાંનું તે એક ગણાશે અને ગુજરા-
તી ભાષામાં ઉંચી પંક્તિનાં પુસ્તકોની સંખ્યામાં પણ
વધારો થશે કે જે સંખ્યા હાલમાં બહુ થોડી છે
અને તેમાં સારો વધારો થવાની જરૂર છે.

**પંડિત ભગવાનલાલ તરફ ડા. ભાઉ દાજીનો
અત્યંત પ્રેમભાવ.**

પંડિત ભગવાનલાલ પોતાના આ છેલ્લા પ્રવાસમાંથી
ખાછા ફરી મુંબઈ આવ્યા ત્યારે તેમના જોવામાં આવ્યું
કે આખા હિંદુસ્તાનમાંથી જે એક માણસ તેમની
શોધો વાસ્તે ઈતેજાર રેહેતો તથા જેણે આ શો-
ધો કરવામાં તેમને મદદ આપી હતી તે માણસ
પક્ષાઘાતના દરદયી સકંત પીડા ભોગવતો હતો.
એ વ્યાધીથી ડા. ભાઉ દાજી ધીમે ધીમે બહુ ક્ષીણ
થતા ગયા. આખરે ૧૮૭૪માં મે મહિનાની ૨૯મી
તારીખે તેઓ કૈલાસવાસી થયા. ડા. ભાઉ દાજીના
મરણથી પંડિત ભગવાનલાલે એક એવા માણસને
ખોયો કે જે, તેમનો માત્ર એક મિત્ર તથા આશ્ર-
યદાતા હતો એટલુંજ નહિ પણ અસલી
લેખો વિગેરેના સંબંધનો તેમનો ઉમંગ વધારનાર

પણ તેજ હતો. એવા એક માણસના મરણથી
 પંડિત ભગવાનલાલને બહુજ દુઃખ લાગ્યું. એવું
 દુઃખ તેમને લાગે એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નહોતું.
 કારણ કે ડા. ભાઉ દાજી પંડિત ભગવાનલાલ ઉપર
 અત્યંત પ્રેમ રાખતા. પોતા ઉપરના ડા. ભાઉ દા-
 જીના પ્રેમભાવનો દાખલો આપતાં પંડિત ભગવા-
 નલાલ કેહેતા હતા કે 'નેપાળમાં હું હતો ત્યારે
 મારા મંદવાડની ખબર સાંભળી ડા. ભાઉ દાજીને
 બહુ ચિંતા થઈ અને મારી તબિયત વિષે કંઈ પણ
 બરાબર ખબર મેળવવાની તેમને ઇચ્છા થઈ. એ
 વખતે ડા. ભાઉ દાજી પોતે મંદવાડમાં પડ્યા હતા
 એટલે તેમનાથી બહાર નિકળાતું નહોતું. એ કા-
 રણથી આપણી સોસાયટીના તે વખતના સે-
 ક્રેટરી મીં વુડને તેમણે પોતાની પાસ તેડાવ્યા.
 ડા. ભાઉ દાજીને જ્યારે મીં વુડ મળ્યા આવ્યા
 ત્યારે મીં વુડના મોં આગળ મારા મંદવાડ વિષે
 તેમણે સઘળી વાત કહી અને મીં વુડને કહ્યું કે
 મારી તબિયતના સમાચાર નેપાળના તે વખતના
 રેસીડન્ટ મીં ગરડલસ્ટન મારફતે મેળવવાની તેમની
 ઇચ્છા ઇચ્છા છે. વળી તેમણે કહ્યું કે તેઓ મીં
 ગરડલસ્ટન ઉપર એવો તાર મુકવા ઇચ્છે છે કે

તેણે જાતે મારી મુલાકાત લેવી અને મારી તબિયતના સમાચાર તાર મારફત તેમના ઉપર મોકલવા. એવી રીતે મીં ગરડલસ્ટન ઉપર તાર મુકવામાં આવ્યો અને તારમાં કરેલી વિનંતી પ્રમાણે મીં ગરડલસ્ટન મારી મુલાકાત લઈ ગયા અને પછી તે ખાખત ડા. લાઉદાજીના જાણુવા માટે મીં વુડ ઉપર મીં ગરડલસ્ટને તાર કર્યો કે પંડિતનો (એટલે મારો) તાવ ઉતરી ગયો છે અને પંડિત થોડા વખતમાં હિંદુસ્તાન તરફ આવવા નિકળે છે. વળી ડા. લાઉદાજીના પોતાની તરફના પ્રેમભાવનો ખીજો દાખલો આપતાં પંડિત ભગવાનલાલ કેહેતા કે જ્યારે ડા. લાઉદાજીના જાણુવામાં આવ્યું કે નેપાળમાં મળતી ખરાબ તુવેરની દાળથી મારી તબિયત બગડતી હતી ત્યારે તેમણે મુંબાઈથી થોડીક તુવેરની દાળ મારા ઉપર પોસ્ટની મારફતે મોકલી તેા જો કે દાળ ઉપર પોસ્ટનો દર એટલો બેઠો કે તુવેરની દાળની અસલ કિંમત કરતાં બમણા પોસ્ટનો દર તેમને એવી રીતે મારા ઉપર દાળ મોકલતાં લાગ્યો. આવી રીતે પોસ્ટની મારફતે કોઈ તુવેરની દાળ જેવી વસ્તુ મોકલે એ પોસ્ટ ખાતાના માણસોને બહુ અજાણ્ય જેવું લાગ્યું અને તેમને શક પેઠો કે અંદર મોકલેલી

વસ્તુ તુવેરની દાળ નહિ હોય પણ ખીજી કંઈ વસ્તુ હશે કે જે છુપાવવાને વાસ્તે તુવેરની દાળનું નામ આપવામાં આવ્યું હશે. આથી મુંબાઈની પોસ્ટ આશીસ વાળાઓએ નેપાળની પોસ્ટ આશીસના માણસોને ચેતવણી આપી કે તુવેરની દાળના પારસલ લેનાર ઘણીને પોસ્ટઆશીસમાં બોલાવી પોતાની સન્મુખ તે પોટલું બોલાવવું ને ખાત્રી કરવી કે જેમ જણાવવામાં આવ્યું હતું તેમ અંદરની વસ્તુ તુવેરની દાળ છે કે ખીજું કંઈ છે. આથી નેપાળની પોસ્ટઆશીસમાં મને બોલાવવામાં આવ્યો ને પારસલ બોલાવવામાં આવ્યું. પારસલની અંદર ખરેખરી તુવેરની દાળજ હતી એ જોઈ નેપાળની પોસ્ટ આશીસના માણસો ખુબજ ચકિત થઈ ગયા કારણ કે તેમને અજાણ્ય જેવું લાગ્યું કે એક માણસ ટપાલનો મોટો દર ખરચી ટપાલ મારફતે તુવેરની દાળ મોકલે. આવી આવી રીતના ડા. ભાઉ દાજીના પોતાની ઉપરના પ્રેમભાવના દાખલાઓથી પડિત ભગવાનલાલને ડા. ભાઉ દાજીનું મોત ધણું સાંભરતું. ભગવાનલાલે ધાર્યું કે પોતાના આત્મા એક આશ્રયદાતા, શેઠ, ગુરૂ અને મિત્રની ખરેખરી યાદગીરી પોતાના મનમાં હંમેશાને વાસ્તે રાખવાનો ખરો રસ્તો એજ હતો કે તેમના આશ્રયથી શરૂ કરી શોધોમાંજ પોતે મર્યા રહેવું.

અંગ્રેજી ભાષાના અપૂર્ણ જ્ઞાનથી તેમને પડેલી મુશ્કેલી.

એક ખરેખરે વિદ્વાન પુરૂષ કોને કહેવો તેની સમજણ પડતી લગવાનલાલને ડા. ભાકિદાજીની રીત ભાતથી તથા વિદ્યાને વાસ્તેજ વિદ્યા સંપાદન કરવી એ પોતાના ઠરાવથી પુરેપુરી રીતે પડી હતી. ડા. ભાકિદાજીના દાખલા ઉપરથી તેમના જોવામાં આવ્યું કે હવે પોતાના ઉપરજ આધાર રાખીને તથા પોતાનાજ પરિશ્રમથી તેઓ અસલી લેખોની હુમર વિદ્યાને એક એ ડગલાં આગળ વધારી શકે એવી શક્તિવાળા થયા હતા. અંગ્રેજી ભાષામાં પોતાના વિચારો જવા જોઈએ એવી સંતોષકારક રીતે ખતાવવાના પોતાના અશક્તપણથી તેમને થોડીક અડચણ પડતી પરંતુ એ અડચણથી કંઈ પોતાની શોધોના કામમાં તેઓ જરા પણ પાછળ હઠતા નહિ. ડા. ખ્યુલર, મી. જી. એમ. કેમ્પબેલ, ડા. કોડરિંગટન, ડા. ખરજેસ, ડા. પિટરસન, ડા. ડા. કુન્હા વિગેરે ખીજે વિદ્વાન ગૃહસ્થો પડિત ભગવાનલાલ જોડે પુષ્કળ મિત્રભાવથી વર્તતા હતા. તેઓ સધળા પડિતની યોગ્યતા તથા વિદ્વતા વિષે

હંચો વિચાર ધરાવતા હતા અને પંડિત જેવા અ-
સલી લેખોના વિષયમાં પૂર્ણ રીતે ઘડાયલા પુરૂષ
તરફથી એ વિષયના સંબંધમાં જે કંઈ જાહેર લ-
ખાણ થતું તે તરફ તેઓ પુષ્કળ ધ્યાન પોંદોચા-
ડતા. ડા. ખુલરે તો વખતો વખત પંડિતના ગુ-
જરાતી લખાણને અંગ્રેજીમાં મુકી આપતા અને પં-
ડિત ભગવાનલાલે પોતાના લખાણમાં આણેલા નિ-
વેડાઓ જો તેમના મનમાં યોગ્ય લાગતા તો તેઓ
તેને સ્વિકારતા અથવા જો તે વિષે તેઓ સંતોષ ન
પામતા તો પોતાના મતફેરતું કારણ તેઓ જાહેર કર-
તા. આવી રીતે પોતે અંગ્રેજીમાં કરી આપેલું પંડિતનું
ગુજરાતી લખાણ અસંલનાં ‘નાગરી આંકડાઓ’ના
સંબંધમાં હતું. એ લખાણમાં પંડિતે એવી શોધ કરેલી
જાહેર કરી હતી કે અસલના ‘નાગરી આંકડાઓ’ માત્ર
અક્ષરોજ છે કે જે અક્ષરો ક્ષત્રપ, વલ્લભી, તથા ગુપ્ત
વંશના શિલા લેખોમાં તથા સિલ્કાઓમાં જોવામાં
આવે છે. પંડિતના આ વિષય વિષેના ગુજરાતી
લખાણનો અંગ્રેજી તરજુમો કર્યા પછી ડા. ખુલરે
તેને તાજે કલમથી લખ્યું હતું કે આ લખાણનો અં-
ગ્રેજી તરજુમો કરવાનું કામ તેણે એ પણ એક કારણથી
માથે લીધેલું હતું કે ‘પંડિતે પોતાના લખાણમાં

આણેલી સમજી દલીલોપર પુખ્ત ધ્યાન યોગ્યતાડ્યા પછી મારી પુરેપુરી ખાત્રી થઇ હતી કે તેણે કાઢેલી શોધ ખરી હતી અને હું ઇચ્છતો હતો કે મારા યુરોપિયન સંસ્કૃત વિદ્વાનોને એ શોધથી હું જલદીથી વાકેફ કરી શકું અને પંડિત ભગવાનલાલને તેમણે એ શોધથી સંપાદન કાઢેલી કાવિત્તિ અપાવી શકું. આ ઇલાકાના જાણીતા સનંદી અમલદાર મી. જી. એમ. કેમ્પબેલ જોડે પંડિત ભગવાનલાલ ‘મુખ્ય ગેઝેટીઅર’ તૈયાર કરવાના કામને લીધે તથા સોપારામાંથી નિકળેલી જુદોની મૂર્તિ વિગેરેના નિકળવાને લગતી બાબતને લીધે ઘાડ સંબંધમાં આવ્યા હતા. ડા. ખરજેસ પણ પંડિત ભગવાનલાલ જોડે પુષ્કળ પત્ર વ્યવહાર ચલાવતા અને શિક્ષા લેખો ઉકેલવાના કામમાં તથા તેની નકલો તૈયાર કરવાના કામમાં તેમની ઘણુંખરું મદદ લેતા. ડા. જ્યુલર તથા ડા. ખરજેસની મદદથી જ પોતાની તપાસમાંથી મળી આવેલા શિક્ષા લેખો બહાર પાડવા પંડિત ભગવાનલાલ શક્તિમાન થયા હતા.

ભગવાનલાલનાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં લખાણો.

આ રીતે પોતાની શોધો બહાર પાડનારાં એક પછી એક લખાણો તેઓ પ્રસિદ્ધ કરતા ગયા. એ રીતે તેમનાં અત્યાર લગણુમાં બહાર પડેલાં લખાણોની સંખ્યા નીચે જણાવ્યા મુજબની છે.

(અ) મુંબઈની રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીના જરનલમાં તેમણે કરેલાં લખાણો.

(૧) ગુજરાત તથા માળવાના ગાધિયાના સિક્કાઓ.

(૨) શિલાલેખોની સુધારેલી નકલો તથા તેનાં લાપાંતરો.

(૩) નાનેઘાટના શિલાલેખમાંથી મળ્યાં આવેલાં અસલી નાગરી આંકડાઓ.

(૪) કન્હેરીની ગુફાના શિલાલેખમાંથી એક નવેક જડી આવેલો આંધ્રભૂત્ય રાજનો લેખ.

(૫) સિદ્ધાર વંશના વખતનું તામ્રપત્ર.

(૬) દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના આંધ્રભૂત્ય રાજાઓના સિક્કાઓ.

(૭) સોપારા અને પડણુમાંથી મળી આવેલી અસલના કાળની વસ્તુઓ.

(૮) નવસારીમાંથી મળી આવેલું ચાલુક્ય વંશના વખતનું નવું તામ્રપત્ર.

(૯) રાષ્ટ્રકુટ વંશના વખતનું એક નવું તામ્રપત્ર.
(૧૦) ધરસેનના ત્રૈકુટક રાજના વખતનું એક તામ્રપત્ર.

(૧૧) ભિતારી લાટના શિલાલેખની નકલ તથા તેનું ભાષાંતર.

(૧૨) અશોકવાલા રાજના વખતનો શિલાલેખ.

(૫) અત્રે પ્રસિદ્ધ થતાં 'ઇન્ડિયન એનટિકવરી' નામના માસિક પુસ્તકમાં તેમણે કરેલાં લખાણાં.

(૧૩) અસલના નાગરી આંકડાઓ, ડા. ખ્યુલર-ની ટિકા સહિત.

(૧૪) ગિરનાર ઉપરનો રૂદ્રદામ શિલાલેખ.

(૧૫) શૈવ પ્રક્રમા.

(૧૬) નેપાળમાંથી મળી આવેલા શિલાલેખો.

(૧૭) કોમ ઉરફે દામવનમાંથી મળી આવેલા શિલાલેખો.

(૧૮) અશોકના વખતના શિલાલેખો.

(૧૯) સ્કંદ ગુપ્તના વખતનો કુન્દાન શિલાલેખ.

(૨૦) બુદ્ધનિર્વાણ પછી ૧૮૧૩ના વર્ષનો ગયા શહેર ખાતેથી મળી આવેલો એક શિલાલેખ તથા એજ કાળના ખીમ્ન જે શિલાલેખો.

(૨૧) સિદ્ધાર્થનો એકટ્રીયન પાલા શીલાલેખ.

(૨૨) એક નવો યાદવ વંશ.

(૨૩) એક નવું ગુર્જર તામ્રપત્ર.

(૨૪) નેપાળના ઇતિહાસના સંબંધમાં કેટલાક વિચારો, ડા. ખુલ્લરની ટિકા સહિત.

(ક) ૧૮૮૩ના વર્ષમાં લેઇડન ખાતે મળેલી ઇન્ડરનેશનલ કોંગ્રેસ વખતે વંચાયલું તેમનું લખાણ.

(૨૫) ઉદયગીરીની ગુફાઓમાંથી મળી આવેલો હાથીગુંફ તથા ખીન્ન ત્રણ શિલાલેખો.

(ડ) 'મુખાઇ ગેઝિટિયર' માટે તેમણે કરેલાં લખાણો.

(૨૬) ગેઝિટિયરના સઘળાં પુસ્તકોમાં અસલી કોતરકામો વિષે આવેલાં સઘળાં લખાણો.

(૨૭) પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાંના ગુફામાં આવેલાં દેવાલયોમાંના શિલાલેખો તેના વર્ણન સાથે, ડા. ખરજેસ તરફની ટિકા સહિત.

(૨૮) 'પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના અસલ કોતરકામની તપાસ' એ નામના ડા. ખરજેસના પુસ્તકમાં તેમણે કરેલાં કેટલાંક લખાણો.

ઉપર જણાવેલાં લખાણોમાંથી કેટલાંક લખાણોથી જે કેટલીક નવી શોધો તેમણે પ્રસિદ્ધ કરી હતી તેથી તેમની હિંદુસ્તાનમાં એટલુંજ નહિ પણ યુ-

રોપના વિદ્વાનોમાં પણ વિખ્યાતી થઇ ગઇ. અસલી નાગરી આંકડાઓની શોધ વિષે કરેલાં તેમનાં લખાણના સંબંધમાં તે હું ઉપર બોલી ગયો છું. ડા. બ્યુલરે જણાવ્યું હતું તેમ અસલી નાગરી આંકડાઓની આ એકજ શોધથી 'શિલાલેખો વિગેરેના વિષયના સંબંધમાં એક હાંચી પંક્તિના વિદ્વાન પુરૂષ તરીકેની તેમણે વિખ્યાતી મેળવી હતી. તેમની બીજી શોધ કે જેની ચરચા આખા હિંદુસ્તાનના તથા યૂરોપના વિદ્વાન પુરૂષોમાં ચાલી હતી એટલુંજ નહિ પણ સિલોનના બુદ્ધ ધર્મ પાળનારાઓમાં તથા મુંબાઇના જૈનોમાં પણ ચાલી રહી હતી તે તેમની શોધ તે ૧૮૮૨ના એપ્રિલ મહિનામાં વસાઇ આગળ આવેલા સોપારા શહેરમાંથી મળી આવેલી બુદ્ધની મૂર્તિઓ વિગેરેની હતી. આ ઉપલી શોધને લગતી સઘળી બાબતો, એ શોધથી મળી આવેલી બુદ્ધની મૂર્તિઓમાંની એક મૂર્તિની ૨૦૦૦ રૂપિયાની કિમતે મુંબાઇના એક વ્યાપારીએ કરેલી માગણી, એ શોધ વખતે મળી આવેલા જૈન તમના માટીના વાસણનો એક નાનો સરખો કકડો સિલોનની એડમ્સ પિક ઉપર આવેલા મઠમાં મુકવા વાસ્તે આપવાની સિલોનના વડા બૌદ્ધ ધર્મગુરુ

એચ. સુમંગળે મુંબઈની સરકારને કરેલી અરજી, સિલોનની વિદ્યોદય કોલેજમાં તેનું જાહેરમાં મુકવામાં આવવું, અરોકના આઠમાં શાસનના એક દુકડાનું મળી આવવું, એ સઘળી બાબતો તો તમારા સઘળાઓના મનમાં એટલી તાજી હશે કે તે વિષે વધુ વિવેચન કરી તમારો વખત અમથો રોકવા હું માંગતો નથી. મારે એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે સોપારામાંની આ મોટી શોધ માટે એક ખાસ ઠરાવ જાહેર કરી મુંબઈ સરકારે પંડિત ભગવાનલાલનો તથા મી. જી. એમ. કેમ્પબેલનો આ શોધના સંબંધમાં તેમણે લીધેલા અચાક શ્રમ માટે ઉપકાર માન્યો હતો. એ તો તમોને ખબર હશે કે સોપારામાંથી મળી આવેલી આ સઘળી વસ્તુઓ ઇંગ્લંડ મોકલેલી દેવાની ડા. બરજેસે મુંબઈ સરકારને ભલામણ કરી હતી તથાપિ તે ન માની મુંબઈ સરકારે તે સઘળી વસ્તુ આપણી સમાના મ્યુઝિયમમાં મુકવા ફરમાવ્યું હતું.

ભગવાનલાલને યૂરોપમાંથી મળેલાં માનો.

ઉપલાં વિદ્વાતા ભરેલાં લખાણોથી અને અગત્યની શોધોથી હિંદુસ્તાન તથા યૂરોપના વિદ્વાનોમાં પંડિત

ભગવાનવાલનું માન ખડુ વધી ગયું. સારપછી તેમને
 એક પછી એક ખેતાખેતનું માન મળતું ગયું.
 આપણી સભાએ તેમને ૧૮૭૭ના વર્ષમાં આ સભાના
 હોનરરી જન્મ મુધીના સભાસદ નિમ્યા. ૧૮૮૩ના
 અક્ટોબર મહિનામાં હેગના રોયલ ઇનસ્ટિટ્યુટ તે-
 મને પોતાની સભાના ફેરીન સભાસદ નિમ્યા. ‘ના-
 શક, પાંડુલેના ગુશ્મો’ એ સંબંધી પાંડિત ભગવા-
 નલાલે જે એક રસાલો પ્રસિદ્ધ કીધો હતો તેની એક
 નકલ જે તેમણે પ્રેસિસર મેક્સ મ્યુલર ઉપર મોકલી
 આપી હતી તેની પોહોંચ કયુલ્લ રાખતાં પ્રેસિસર
 મેક્સ મ્યુલરે ડા. ભગવાનલાલને લખ્યું હતું, ‘જે ઉચા
 પ્રકારનું કામ તમે બજાવ્યાજાઓ છો તે માટે હું તમને
 મુબારકબાદી આપું છું અને આશા રાખું છું કે ભવિષ્યમાં
 પણ તમે તે એમને એમજ આગળ ચલાવ્યા જશો. ડા.
 ભાઉદાજી પરશોકવાસી થયાથી તેમની એક મોટી ખોટ
 પડી ગઈ હતી પરંતુ તમે તેની જગ્યા સાચવવાને તથા
 તેણે કીધેલું કામ આગળ વધારવાને શક્તિમાન થયલા
 જણાઓ છો. તમે તમારી જાતને એક પ્રમાણિક અબ્યા-
 સી તરિક્કે સિદ્ધ કરી આપ્યાછે અને મારા વિચાર
 પ્રમાણે તમારું તેમ હોવું ગમે તેટલી વિદ્યા કરતાં-
 પણ વધારે કિંમતનું હું સમજું છું, વળી ૧૮૮૪ના

જાનેવારીમાં લેઈડન યુનિવર્સિટીની સેનેટે પંડિત ભગવાનલાલને ડોક્ટરની ઓનરરી ડીગ્રી અપાણું કરી. આ માન વિષે પંડિત ભગવાનલાલને ખબર કરતાં પોતાના પત્રમાં પ્રોફેસર એચ. કર્નેલખ્યું હતું 'હિંદુસ્તાનનું અસલી કોતરકામ, તથા શિલાલેખો વિગેરેના સંબંધમાં અગત્યની શોધો કરી તે વિધાને તમે જે આગળ વધારોછો તે તમારી સેવાના ખદલામાં જે અગત્યનું માન તમને આપવામાં આવે છે તે માન મેળવવા માટે તમને હું મારા અંતઃકરણથી મુખારકબાદી આપું છું. અમારી સેનેટે તમને આપેલાં ઉપલાં માનથી તમારી ખાત્રી થશે કે જેમ તમારી શોધોની ખરી કિંમત તમારા દેશમાં કરવામાં આવે છે તેમ યુરોપમાં પણ કરવામાં આવે છે ખરી.' એજ પ્રસંગે વળી ગ્રેટબ્રિટન તથા આયર્લંડની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીએ પણ પંડિત ભગવાનલાલને પોતાની સભાના એક હોનરરી જન્મ સુધીના સભાસદ તરિકે ચુંટી કાઢ્યા. પંડિત ભગવાનલાલની ચૂંટણીને કરનલ યુલ, સર એડવર્ડ કલાઈવ બેઇલી વિગેરે ખીજા મોટા મોટા વિદ્વાન પુરુષોએ અગત્યનો મોટો ટેકો આપ્યો હતો. પંડિત ભગવાનલાલને આ ચૂંટણીનાં ફતેહ ભરેલાં પરિણામ

વિષે ખખર આપતાં મી० એડવર્ડ થોમસે તેમને લખ્યું હતું ‘જો કે તમારી સામું ઓરિએન્ટલ કોંગ્રેસનો આગલો પ્રમુખ બહાર પડ્યો હતો તે છતાં અમે તેને હરાવી તમને ચૂંટી કઢાવવામાં ફતેહ પામ્યા છીએ”

ગુજરાતનો ઇતિહાસ.

‘મુંબાઈ ગેઝિટિયર’ તૈયાર કરનારનો એવો વિચાર હતો કે ગેઝિટિયરના પેહેલાં પુસ્તકના મોટા ભાગમાં આ ઇલાકાના એ મોટા ભાગનો પ્રાચીન ઇતિહાસ દાખલ થવો જોઈએ. આ ઉપરથી આ ઇલાકાના એક અગત્યના ભાગ દક્ષિણનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનું કામ પ્રોફેસર રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભંડારકરને સોંપવામાં આવ્યું. દક્ષિણનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તૈયાર કરવાને માટે આ ગ્રંથસ્વથી વધારે લાયક માણસ બીજો કોઈ ભાગ્યેજ મળી આવત. અત્યંત મહેનત લઈ પ્રોફેસર રામકૃષ્ણ ભંડારકરે પોતાનું કામ ધણી શ્રેષ્ઠ રીતે બજાવ્યું છે. અસલના કાળના ઇતિહાસના સંબંધમાં હાલના વિદ્વાનોએ જે જે નવી શોધો કરી છે તે સઘળાને ખરાબ-ર ધ્યાનમાં રાખી પ્રોફેસર ભંડારકરે ઉપલો ઇતિહાસ તૈયાર કર્યો છે. પણ મુંબાઈ ઇલાકાનો બીજો અગત્યનો

ભાગ જે ગુજરાત તેનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ માટેનાં સાધનો
 માત્ર આમ તેમ વિખરાયલી હાલતમાં હતાં. ગુજરાતના
 પ્રાચીન ઇતિહાસના સંબંધમાં નવી શોધો કરનારા જે
 વિદ્વાન ગૃહસ્થો ડા. જ્યુલર તથા પંડિત ભગવાનલાલ
 ઇંદ્રજી હતા. ડા. જ્યુલરને નોકરીનું રોકાણ મોકુફ
 હોવાથી ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનું
 કામ તેઓ પોતાને માથે લઈ શક્યા નહિં અને તેથી
 કરીને એ કામ આખરે પંડિત ભગવાનલાલને સોં-
 પવામાં આવ્યું. પંડિત ભગવાનલાલને તેના આ કા-
 મમાં મદદ આપવા માટે પોતાની આશીસમાં અસલી
 લેખો તથા અસલી કોતરકામ વિષે હાંચી પંક્તિનું
 જ્ઞાન મેળવેલું એવા મી. રતીરામ દુર્ગારામ દ્વીવેદી
 બી. એ. એમની સોંપણી મી. જે. એમ. કમ્પએલે
 કરી હતી. ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ
 તૈયાર કરવાનું કામ ધણું અગત્યનું સમજી પડિંતને
 તેના આ કામમાં સઘળી તરેહની મદદ આપવાનું
 મુંબઈ સરકારે ઘટિત વિચાર્યું. તા. ૩૦ જાન્યુઆરી
 ૧૮૮૭ને દિને એક ખાસ ઠરાવ બહાર પાડી સરકારે
 એવું જણાવ્યું કે મુંબઈ સરકાર એવું વિચારે છે કે છુ-
 ટા છવાયા પડેલા અસલી લેખો તથા તામ્રપત્રો, વિગેરે
 ગુજરાતના આ પ્રાચીન ઇતિહાસમાં જે હાખલ થઈ શકે

તો તેથી તેમની અગત્યતા વધશે અને તેથી કરીને તે
 ઓ ગુજરાતના કલેક્ટરો, પોલિટિકલ એજન્ટો તથા ખીજા
 સરકારી અમલદારોને ફરમાવે છે કે કોઈ વગર
 બાષાંતર થયેલો શિક્ષાલેખ અથવા તામ્રપત્ર કોઈ
 દેશી રાજ્યના કબજામાં હોય અથવા કોઈ દેવા-
 લયમાં હોય અથવા તો કોઈ ખાતગી અદસ્તની
 પાસે હોય તો તે જીલ્લાના અમલદારે તે હોવાની
 વાત નક્કી કરવી અને પછી તે શિક્ષાલેખ અથવા
 તામ્રપત્રના માલિકને તે તામ્રપત્ર અથવા શિક્ષાલેખની
 નકલ સરકારને ધીરવા વિનંતી કરવી અને તે પં-
 ડિત ભગવાનલાલ ઉપર મોકલી આપવું, પણ તેમ
 કરતાં તે તામ્રપત્ર વિગેરેના માલિકને ખાત્રી આપવી
 કે તે ઉકેલાઈ રહ્યા પછી તે તેને પાછું સ્વાધીન
 કરી દેવામાં આવશે. પંડિત ભગવાનલાલનો વિચાર
 ગુજરાતનો આ પ્રાચીન ઇતિહાસ જોઈ અને તેમ
 જલદી પુરો કરી દેવાનો હતો એમ લાગે છે, કારણ
 કે તેઓએ વાલકેશ્વરથી શહેરમાં દરરોજ સાંજે
 પોતે રાખેલી ઐરડીએ આવી બે કલાક સુધી આ
 કામ મીઠું રતિરામ જોડે કરવાનો નિયમ રાખ્યો
 હતો. હું ધારું છું કે આ રીતે કામ લેવાથી
 ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનો લગભગ પોણા

ભાગ છપાવવાને વાસ્તે તૈયાર થઇ ચુક્યો છે. બાકીના ભાગને વાસ્તે મને એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે તે સંબંધી છુટું છવાયું લખાણ પંડિતના પોતાના હાથ દસ્કતનું પંડિતના વસિયતનામાનો વલિવટ કરનાર અહસ્થ મી० કરસનદાસ વક્ષમદાસના હવાલામાં છે. આ અગત્યનું પુસ્તક બહાર પડવામાં જે ઢીલ થઈ તેનાં ઘણાંક કારણો જણાય છે. એક તો એ કે પંડિત પોતાનું કામ ઘણું પાકું કરવા નાગતા હતા એટલે વખતે જો કંઈ નવો શિલા લેખ અથવા તાત્રપત્ર મળી આવતું તો તે સંબંધી વિચાર કરવામાંજ પંડિતનું મન રોકાઈ જતું. બીજું એ કે પંડિતને પોતાનો મરણકાળ પાસે આવતો લાગતો હતો અને તેથી તેમના મનની હાલત જરાક એવીજ રહેતી હતી અને ત્રીજું કદાચિત એ હોશે કે મી० રતિરામના પોતાના રોકાણને લીધે આ અગત્યનું પુસ્તક તૈયાર કરવામાં અને બહાર પડવામાં વિલંબ થયો હશે. એ પુસ્તક એવું છે કે જે પંડિતના અસલી લેખો ને કોતરકામના અથાગ જ્ઞાનના સ્તંભ તરિકે બહાર પડવાની ઘણા ઉમંગથી સઘળી તરફથી ઇતેન્નરી રાખવામાં આવે છે. હું આશા રાખું છું કે આ અગત્યનું પુસ્તક ઘણા નજદિકનાં ભવિષ્યમાં બહાર પડવામાં આવશે.

અસલી લેખોની વિધાને આગળ વધારવામાં
પાંડિતે શું કીધું છે તે વિષે

પાંડિતની જીંદગી વિષે આટલું વિવેચન કરી રહ્યા
પછી આપણે હવે એ સવાલ ઉપર આવીશું કે
અસલી લેખોની વિધાને આગળ વધારવામાં પાંડિત
કેટલે દરજ્જે ફતેહ પામ્યા છે. અસલી લેખોની
વિધામાં પૂર્ણ માહિતી ધરાવનારાઓમાં પાંડિત કયે
પદે ખીરાજે છે તે નક્કી કરવાનો હજી અ-
વકાશ છે. પરંતુ એટલું તો હું ખચ્ચિત કહી
શકું છું કે જો એક સાધારણ માણસ પ્રમા-
ણીકપણે અને સ્વતંત્રપણાથી જોશે કે આજ પાંત્રીસ
વર્ષ ઉપર જમારે કરનલ લેંગે પાંડિત ભગવાનલાલને ન
સમજાય એવા અસલી અક્ષરોવાળો કાગળ ઉકેલવા આ-
પ્યો તે વખતની અસલી લેખોની વિદ્યા અને હાલની
તે વિદ્યાની હાલતમાં કેટલો ફેર પડી ગયો છે તો તે
સહજ સમજી શકશે કે પાંડિત ભગવાનલાલે
પોતાના જ્ઞાનથી અને શોધોથી અસલી લેખોની એ
વિધાને ખૂબ આગળ વધારી દીધી છે. આથી હું
કંઈ એમ કહેવા માગતો નથી કે પાંડિત પોતાની

શોધોમાં અગર કલ્પનામાં કોઈ કોઈ વાર
 ચૂક્યાં નથી. એમ બનવું એ કોઈ પણ માણસના
 સંબંધમાં અશક્ય છે. કેટલાક શિલા લેખોનું ઉકેલવું
 તથા અર્થ જે તેમણે કાઢેલા છે તેના ખરાપણું
 વિષે કેટલીકવાર શક બતાવવામાં આવ્યા છે. વળી
 અસલી લેખોની વિધાના સંબંધમાં જે કેટલાંક લ-
 ખાણો કરી તેઓ ચોક્કસ તરેહના અનુમાનો ઉપર
 આવ્યા છે તે અનુમાનો ખરાં છે કે ખોટાં તેના સંબંધમાં
 ઘણીક તરેહનો મત ફેર જોવામાં આવેલો છે. આ
 દેશની અસલી લેખોની વિધા બીજી વિધાઓની પેઠે
 ધીમે ધીમે આગળ વધનારી છે. એક વિદ્વાન કંઈ
 ચોક્કસ શિલાલેખને અમુક રીતે ઉકેલી ગયો હોય
 છે તથા તેનો અર્થ કરી ગયો હોય છે તો બીજો
 તેમાં તેને યોગ્ય લાગે તેવો સુધારો કરે છે અને
 એ રીતે એ વિધા આગળ વધતી જાય છે. મારા
 વિચાર પ્રમાણે આ દેશની અસલી લેખોની વિધાને આ-
 ગળ વધારવા માટે બે બાબતો જરૂરની છે. (૧)
 એક તો એકે અસલના મુળાક્ષરોની ખરાખર નકલો
 લેવાઈ જોઈએ તથા તે ખરાખર ઉકેલાઈ શકાઈ જોઈએ;
 અને (૨) બીજું એકે યોગ્ય તપાસ કરી તથા સરખામ-
 ણી કરી તેઓએ એવા પ્રકારના અનુમાનો ઉપર આવવું

જોઈએ કે જે અનુમાનો સાધારણ અક્ષય અને સમજ કપ્પુલ કરે એવાં હોય. પંડિત ભગવાનલાલે જે કટલીકવાર અગાડી ન કરવામાં આવેલાં અનુમાનો પૂર હિમ્મતથી કરતા અને વળી તે પાછળથી ખરાં પણ પડતાં તેનું કારણ હું ધારણું કે એજ હશે કે તેઓ ઉપલી બે રીતો ધ્યાનમાં લઈ પોતાનાં અનુમાનો ઉપર આવતા હશે. અસલી લેખો ને લગતી બાબતોના સંબંધમાં તેઓ પુષ્કળ વિચાર પછીજ ચોક્કસ અભિપ્રાયો ઉપર આવતા અને એકવાર એવા અભિપ્રાયો ઉપર આવ્યા પછી પોતે આપેલા અભિપ્રાયોનાં અનુમાનોની અગત્યતા ધ્યાનમાં લઈ તેઓ તેજ અનુમાનોને જરાપણ અચકાવા વગર વળગી રહેતા. તેમના સંબંધમાં એક બીજું જાણવા જોગ એ હતું કે જો કે અસલી લેખોની વિદ્યા જવી એક ચુદ વિદ્યા જોડે કામ લેવામાં તેમને ઘણી હરકતો નડી હતી તો પણ તેમ છતાં તેઓ જે એ વિદ્યામાં આટલા આગળ વધ્યા તે પોતાની હૃંશીયારી, હિમ્મત તથા શોધો કરવા પાછળ તેમના અત્યંત પરિશ્રમને લીધે હતું.

બીજાઓ કરતાં પંડિત પોતે જાતે સારી પેઢે જાણતા હતા કે મારી બચપણની કેળવણી ખોડવાળી હતી

અને તેથી મારું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન ધણું અપૂર્ણ હતું તથા પોતે અંગ્રેજી ભાષામાં પોતાના કેહેવાની મતલબ સામા માણસને સમજાવી શકતા નહોતા. આમ છતાં યુરોપિયન વિદ્વાનો એ વિદ્યાના સંબંધમાં અંગ્રેજી ભાષામાં લખાણો કરી જે અનુમાનો તેઓ બાંધતા તેની મૂખ્ય મતલબ પંડિત ભગવાનલાલ પોતાના મન ઉપર એટલી તો હોંશી. આરીથી ઠસાવી શકતા કે તેઓ તે ધ્યાન ઉપર લીધા પછી ધણી સેહેલથી કહી શકતા કે અમુક યુરોપિયન વિદ્વાન તેના કયા અનુમાનમાં ખરો છે અને કયા અનુમાનોમાં પોતાના મતથી જુદો પડે છે. આ રીતે યુરોપના વિદ્વાનો જે નવી શોધો આ દેશની અસલી લેખોની વિદ્યાના સંબંધમાં કરતા તે સંબંધથી પંડિત ભગવાનલાલ પોતાને બરાબર ટાકેટ રાખતા અને પાછળથી તેઓ જાતે પોતેજ એ વિદ્યાના સંબંધમાં આખી દુનિયાને માટે નવુંજ અજવાળું પાડવા લાગ્યા હતા. તેઓ આ કામમાં વધારે ફાવ્યા તેનું કારણ એ હતું કે એ વિષયના સંબંધમાં તેમને પૂર્ણ જ્ઞાન હતું અને બીજાં એ કે શિક્ષા લેખોના મૂળાક્ષરોની તેઓ નકલો જોતા નહિ પણ અસલ શિક્ષા લેખોના સ્થળોપર જઈ તે શિક્ષા લેખોજ

પોતે જોતા. આજ કારણથી ડા. બરજેસ તથા મી ફલીટ
 જ્યારે જ્યારે કોઈ શિક્ષા લેખો તથા તામ્રપત્રો ઉકે-
 લવામાં ગુચવાતા અને તેમને સમજ નહોતી પડતી
 ત્યારે તેઓ પંડિત ભગવાનલાલની તે કામમાં મદદ
 માગતા કે જેઓ તેમની તે ગુચવણનો નિવેડો આ-
 લુતા. એ પ્રમાણે એ શિક્ષા લેખો તથા તામ્રપત્રો
 પંડિત સેહેલથી ઉકેલી શકતા તે આથી હતું કે તે-
 ઓએ હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં મુસાફરી કરી
 આ પ્રકારના કામનો ધણા ઉંચા પ્રકારનો અનુભવ
 મેળવેલો હતો. ઐતિહાસિક શોધો કરવાનો તેમને અ-
 સંત પ્રેમ હતો અને તે કરવા પાછળ તેઓ હંમેશ
 ધુમતા. જેવા તેઓ એક પ્રવાસ કરતા અને તેમાં
 કંઈ શોધ કરવામાં ફતેહ પામતા કે તેમને બીજો
 પ્રવાસ કરી વધારે શોધો કરવાનું મન થતું. આ રીતે
 પૂર્વ હિંદુસ્તાન, પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન અને ઉત્તર હિં-
 દુસ્તાન તથા ખલુચિસ્તાન અને ટિબેટની લગભગમાં
 આવેલી સઘળી પ્રખ્યાત ગુફાઓ, મઠો, અસલી હિંદુ
 દેવાલયો, તથા સ્તૂપો વિગેરે તેમણે જોયાં હતાં.
 તેમણે આખા હિંદુસ્તાનમાં જુદી જુદી જા-
 તના લોકો, તેમની જુદી જુદી રીતભાવો તથા તે-
 મના ધર્મના પંથો એ સઘળી જાણતોના સંબંધમાં

અત્યંત જ્ઞાન સંપાદન કીધું હતું. આ તેમના પ્રવા-
 સોથી તેમને ઝેટલો બધો ફાયદો થતો કે જે તેમને
 માત્ર ઘેર રહ્યાથી કદીપણ મળી શકત નહિ. પોતા-
 ના પ્રવાસમાંથી તેઓ ઘણી ઘણી અગત્યની ખબરો
 લાવતા અને પોતે જે કંઈ જોયલું તેના સબંધમાં
 કંઈ કંઈ હાસ્ય ઉપજાવે એવી વાર્તાઓ તેઓ પો-
 તાના મિત્રોને કહેતા. તેઓ પોતાની શોધો ખરા
 મનથી ચલાવતા. પોતે પસંદ કરેલી વિદ્યા ઉપર તે-
 મને અત્યંત પ્રેમલાવ હતો. અને સત્ય તેમને ઘણું જ
 વહાલું હતું. પરિણામ ફાયદા ભરેલું આવશે કે નહિ
 આવે તેની કોઈપણ પ્રકારે દરકાર કર્યા વગર તેઓ
 પોતાની શોધો બહુ મુશ્કેલી પડવા છતાં આગળ ચ-
 લાવ્યાં જતા હતા. તેઓ પોતાનું કામ એક મનથી,
 દૃઢતાથી અને ઉમંગથી કરતા અને તેથી ઘણું ખર્ચ
 તેઓ ફોતેલજ પામતા. પોતે કરવાની શોધો ખાતર
 ઘણાક દિવસ સુધી રાત ને દિવસ તેમને ગીચ જંગ-
 લોમાં રહેવું પડતું. વાત વરનો જ્યાં ભય હોય એવી
 ગુફા અને મઠો જોવા તેઓ ભમતા. એમ કરવામાં
 તેમને તાક તડકો અને તરસ ને ભુખ તથા બીજી
 જે જે અગવડો તેમને વેઠવી પડતી તે તેઓ વેઠતા.
 તેઓ હંમેશાં ઘણી સાદાશ્રી પોતાની જીંદગી

ગુજરતા તથા તેઓ જે માણસો જેડે સંબંધમાં
 આવતા તેમની સાથે પૂર્ણ નમ્રતાથી વર્તતા. મનુષ્યના
 મનનાં ઉચ્ચાપણાં વિષે તથા મનુષ્યના આત્માની
 પવિત્રતા વિષે તેઓ ઘણાં ઉંચો વિચાર ધરાવતા
 હતા. દુનિયાનો જે અનુભવ તેમણે મેળવ્યો હતો
 તેની અસર તેમના ઉપર ઘણી દ્રઢ રીતે થઈ હતી.
 ટુંકામાં તેમને વિષે કહીએ તો તેઓ એક હિંદુ જે
 વા નમ્ર અને મળતાવડા, એક જર્મન જેવા દ્રઢ,
 ક્ષમાવશ, અને શોધક, એક ઇંગ્લેન્ડ જેવી જાગૃતી
 ધરાવનારા ને હોશીઆર હતા અને એક બુદ્ધ ધર્મના
 તિથિંકર જેવું ગાંભિર્ય તેમનામાં હતું. તેમના આ
 છેલ્લા મંદવાડ વખતે તેમના ઘણા મિત્રો તેમની મુ-
 લાકાત લેવા આવતા અને તેઓ પંડિતની વિદ્વત્તા
 તથા તેમણે કીધેલી શોધો માટે તેમનાં ઘણાં ઘણાં વખાણ
 કરતા. તેમના જે યૂરોપિયન મિત્રો તેમના મંદવાડ વખતે
 મુંબઈમાં નહોતા તેમણે પંડિતના મંદવાડના સમા-
 ચાર સાંભળી, પંડિત ઉપર દિલસોજીના પત્રો લખી
 મોકલ્યા હતા. આવો એક દિલસોજી ખતાવનારો પત્ર
 પંડિત ઉપર તેમના મિત્ર મી० જે० એમ० કેમ્પ-
 બેલે લખ્યો હતો. તેમના પત્રમાંનો એક ફકરો આ
 નીચે હું ટાંકી ખતાવું છું કારણ કે તેમાં પંડિત

ભગવાનજીના ગુણોનું 'ખરેખર' વર્ણન પાંડિત સાથના પોતાના પાકા અનુભવથી મી० જે० એમ० કેમ્પબેલે આપ્યું છે. તા० ર૯મી ફેબ્રુઆરીએ એક પત્ર લખતાં મી० જે० એમ० કેમ્પબેલ લખે છે 'તમારી જીંદગીનું કામ પુરું થવાનો કાળ લગભગ નજદીક આવ્યો છે એ જાણી હું બહુ ખેદ પામું છું. અસલી લેખોની વિધાના સંબંધમાં તમે એ જે કંઈ કર્યું છે તેનું તાત્પર્ય ખતાવનાર તમારું લખાણ છપાઈ બાહાર પડે તેથી તમે જેટલા ખુશી થશો તેના કરતાં તમે જે પૈસા તથા મેહેનતનો ઉપયોગ ગરીબ દરદીઓને મંદવાડમાંથી સાજા કરવામાં કર્યો છે તે તમને આવે વખતે વધારે સંતોષ ઉપજાવનારો થઈ પડશે. જે પુષ્કળ જ્ઞાન તમે ધરાવો છો તે ભવિષ્યની પ્રજાને ખતાવવાને માટે આટલું જ થોડું તમારું લખાણ રેહશે એ જાણી મને અત્યંત દિલગીરી લાગે છે. હું બહુ જ દિલગીર છું કે, ગેઝીટિયર તૈયાર કરવામાં તમે જે અતિ ઘણી મદદ મને આપી છે તેના બદલામાં તમને હું કંઈ જ કરી શક્યો નથી. જો હું તમારી પડોશમાં હોત અથવા તો કામનું રોકાણ મને આપ્યું હોત તો તમારે વાસ્તે હું કંઈક કરત, પરંતુ તમારી મેહેન-

તનો ફાયદો ગેઝીટિયરને મળવાનો હતો એમ જોઈ
કોઈનાપર દબાણ કરવાનું અથવા કોઈને ઠપકો દેવાનું
મારે નહોતું. મીં બીમલાઈએ તમારી મુલાકાત લી-
ધી તે વિષે તથા તમારી કિમતી સ્થાવર તથા
જંગમ મિલકતની તમે જે વ્યવસ્થા કરવાનું નક્કી
કર્યું છે તે વિષે મીં બીમલાઈએ મને લખી જણા-
વ્યું છે. હું જાણવાને બહુ ખુશી છું કે તમારું
મન હજી ઠેકાણે છે અને તમે બહુ દુઃખ પામતા
નથી. તમારી હિમ્મત વિષે તથા મરણ કાળને માટે
જે નમ્રતાથી તમે તૈયાર થઈ રહ્યા છો તે વિષે તેઓ મને
લખે છે. આ ઉંચા ગુણો તમારી હયાતીમાં તમા-
રામાં જોયા છે તે ઉપરથી હું કહું છું કે મરણ
કાળને સમયે પણ તમે તેવાજ રહેશો. તમને જો-
વાનો વખત પાસે આવે છે એથી મને બહુ દુઃખ
થાય છે. તમે જે અગત્યની મદદો મને વખતો
વખત આપેલી છે તે વાસ્તે જોટલો હું તમને ઉપકૃત છું
તેના કરતાં તમને વધારે ઉપકૃત હું એ માટે છું
કે તમે એક વિદ્વાન તથા ઉંચા ગુણવાળા પુરુષ
તથા શોધક મિત્ર તરિકેની યાદગારી મારી પાસે મુકી
જાઓ છો.’

પંડિત ભગવાનલાલની યાદગીરી કાયમ રાખવાને મળેલી સલાનો હેવાલ.

આગષ્ટ મહિનાની તા. ૧૮ મીને દિવસે અત્રેના ટાઉનહાલમાં રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીની લાર્ડ-એરીના મકાનમાં સ્વર્ગવાસી પંડિત ભગવાનલાલની યાદગીરી કાયમ રાખવા માટે શા શા ઉપાય કરવા તે વિષે વિચાર કરવાને મરનાર પંડિતના મિત્રો તથા સ્નેહીઓની એક સભા મળી હતી. હાજર રહેલા અહસ્થોમાં હોનરબલ મી. જસ્ટીસ સ્કોટ, મેસર્સ જ. મેકલીઓડ કેમ્બેલ, જે ગ્રીફીથ્સ, વ્રીજભુપ્પણદાસ આત્મારામ, જવેરીલાલ ઉમી આશંકર યાજ્ઞિક, રઘુનાથ નારાયણ ખોટે, પિટર પિટરસન, કરસનદાસ વલ્લભદાસ, પ્રભુરામ જીવણરામ, ત્રિભોવનદાસ મંગળદાસ નયુભાઈ, રતીરામ દુર્ગારામ, રામચંદ્ર હેમરાજ, નારણદાસ પરશોતમ દાસ, કરીમ નેનસી, દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખર વિગેરેઓ હતા. મી. ત્રિભોવનદાસ મંગળદાસ નયુભાઈની દરખાસ્ત ઉપરથી પ્રમુખસ્થાને મી. જસ્ટીસ સ્કોટ બિરાજ્યા હતા.

પ્રમુખસ્થાને બિરાજ્યા પછી સભાનું કામ શરૂ કરતાં મી. જસ્ટીસ સ્કોટ બોલ્યા:—ગૃહસ્થો, આજની સભાના કામકાજમાં આગળ પડતો ભાગ લેતાં મને જરાક અડવું લાગે છે. મરહુમ પંડિત ભગવાનલાલ જેના એક વિદ્વજ્જનના નામની યાદગીરી રાખવા માટે મળેલી આજની સભામાં માત્ર એક શ્રોતા તરિકે ભાગ લેવાથી કંઈ પણ વધુ કરવાનો મને બિલકુલ હક નથી એમ હું માનું છું. મરનાર ગૃહસ્થના મિત્ર હોવાનું મને માન મળ્યું નહોતું, તથાપી મેં તેમની હયાતીમાં તેમને વિષે સાંભળ્યું હતું અને જે ઘણુંક સાંભળ્યું હતું તે ઉપરથી હું માનતો હતો કે એ વિદ્વાન નર આ આય બ્રૂમીના અસલના કાળની વિદ્વતા તથા તેના મહત્વનો ખરેખર ચિતાર આજના કાળની સુધરેલી પ્રજાની સન્મુખ ખરાબર લાવવાને હંમેશા પોતાથી ખતે એટલું મથન કરતા હતા. વળી, અસલના શિક્ષા લેખો અસલના કાળના ઇતિહાસના સંબંધમાં ઘણી અગત્યની વસ્તુઓ છે અને અમે કાયદા શાસ્ત્રીઓ અમુક વાતો પુરવાર કરવા માટે તેને સર્વથી ઋણ પુરાવો ગણીએ છીએ. વળી શિક્ષા લેખો કે જેઓ તેમની ઐતિહાસિક કિંમતમાં અસલના કાળના

સિકંકા જવાજ ગણી શકાય તે શિક્ષા લેખો શોધી
કાઢવામાં તથા તેમને ઉકેલવામાં પણ મરનાર એ-
કંકા હતા એમ પણ મારા જાણવામાં છે. વળી હું
માનું છું કે 'બોમ્બે ગેઝીટર' હાલમાં જે આટ-
લું બધું કિમતી લેખવામાં આવે છે તે કેટલેક દ-
રજ્જી મરનારે તે પુસ્તકમાં અસલી લેખો સંબંધી
અને અસલી કાતરકામને લગતા કીધેત્રાં લખાણોને
લીધે છે. એ ઉપરાંત મરનારે ગુજરાતના અસલના
કાળનો ઇતિહાસ લખવાનું પણ શરૂ કર્યું હતું
અને તેઓ પોતાના મિત્રો કે જેઓ તેમની તે કા-
મ માટેની યોગ્યતાને વિષે શ્રેષ્ઠ વિચાર ધરાવતા હ-
તા તેમની દીલગીરી વચ્ચે તે ઇતિહાસ પુરો કરવા
પેહેલાં સ્વર્ગવાસ થઈ ગયા છે; પરંતુ આ સઘળી
ખાખતોના સંબંધમાં મને ખિલકુલજ જાતી અનુભવ
નથી. હું આ સભામાં ભાગ લઉં છું તે એક બહારના
ત્રાહિત માણસ તરિકે લઉં છું કે જે માણસો આવા
પ્રકારના અભ્યાસમાં પડવા માટે અથવા એવી અ-
સલી શોધો કરવા માટે જોઈતી કુરસદ મેળવી શ-
કતા નથી તો જે કે એવી શોધો કરનારના શ્રમ
ની પિછાણ કરવાને તથા તેમની ખરાબર કિમત ક-
રવાને તેઓ પાછળ પડે એવા નથી. એવા પ્રકાર

ની હાલતમાં હું મુકાયલો હોવાથી, આ પ્રસંગે હું
 જરૂર કરીને ધારૂં છું કે પ્રમુખસ્થાને ખીરાજ મારી
 પછી જેઓ યોલવાના હોય તેમના યોલવાનો બા
 વાર્થ મારે અગાડીથી આપી દેવો જોઈએ નહિં.
 આ સભામાં એવા ધણાક ગૃહસ્થો હાજર છે કે જે
 ઓ પંડિત ભગવાનલાલને મારા કરતાં વધારે સા
 રી પેઠે ઓળખતા હતા અને તેથી કરીને તેમને
 વિષે વધારે સારી રીતે યોલવા તથા મરનાર જેટલી
 કિંમત પોતાની આંકતા હતા તેના કરતાં વધારે
 પાકી રીતે તેમની કિંમત આંકવા તેઓ શક્તિમાન છે.
 હવે આજની સભાના ખરેખરા હેતુ વિષે હું કંઈક
 યોલવા માગું છું. તે એ કે હું આશા રાખું છું કે
 જે ઉત્સાહી શોધકને આપણે ખોયો છે તેની યાદગી
 રી રાખવા માટે એટલુંજ નહિ પણ જે વિદ્યા પા
 છળ મરનાર મંડી રહેતા હતા તે વિદ્યાના ઉત્તેજ
 ન માટે કંઈક મોટું પૈસાનું સાધન એકઠું થાય
 એ માટે આપણે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનની પ્રજાને વિ
 નવી શકીશું. જો એ કામ માટે પુરતા પૈસા આ
 પણે એકઠા કરી શકીએ તો તેમાંથી મરનારના ના
 મની યાદગીરી રાખવા માટે આપણી યુનિવર્સિટી
 માં એક સ્કોલરશીપ અથવા તો ઈનામ સ્થાપેવા

કરતાં વધારે સારો રસ્તો બીજો કોઈ જોવામાં આ
વતો હોય એમ હું તો ધારતો નથી.

પ્રોફેસર પિટરસન બોલ્યા:—પ્રમુખ સાહેબ તથા
ગૃહસ્થો, મને નિચલી દરખાસ્ત આપની સન્મુખ
રજુ કરવાની લલામણુ કરવામાં આવી છે કે ‘મ
રનાર પંડિત ભગવાનજીની એક વિદ્વાન પુરુષ ત
રીકેની તથા એક હંચા પ્રકારના અસલી લેખો
નું જ્ઞાન ધરાવનાર તરીકેની શ્રેષ્ઠતાને લીધે તથા
પોતાના જે ખાનગી સદગુણોને લીધે તેઓ પોતા
ના બીજા મિત્ર શોધકોમાં તથા પોતાના સ્નેહીઓ
માં વહાલા થઈ પડ્યા હતા તે માટે મુંબઈમાં તે
મની યાદગીરી જાચુકની રહે તે માટેના યોગ્ય ઉપાયો
લેવાં એ સઘળી રીતે યોગ્ય અને જરૂરનું છે.’
આ દરખાસ્ત એવી રીતે તૈયાર કરવામાં આવી છે
કે જેથી પંડિત ભગવાનજીના લક્ષણોમાંના જે બે
લક્ષણો વિષે આપણને હમણાં સૌથી પેહેલો વિચાર
ર આવે છે તે બે લક્ષણો તેમાં આવી જાય છે.
પ્રમુખ સાહેબે જે શરૂઆતમાં વિવેચન કર્યું છે તે
ઉપરથી કદાચિત તમે એમ ધારતા હશો કે પંડિ
ત ભગવાનજીની એક વિદ્વાન પુરુષ તરીકેની કાર
કીર્દી વિષે જોઈતી માહિતી મેળવીને હું અહિંયાં

આવ્યો છું. પણ તેમ નથી. આ દરખાસ્ત મારા
 હાથમાં હમણાંજ મુકવામાં આવી છે. પણ તે વિ
 શે થોડુંક વિવેચન કરવું મને મુશ્કેલ પડશે નહિં.
 પંડિત ભગવાનલાલનો જન્મ એક સાધારણ કુટુંબમાં
 અને ખુણેખાંચરેના શહેરમાં થવા છતાં અને તેથી
 તેઓ મોટી મોટી હરકતો ખમ્મવા છતાં પોતાના આપ
 ખગથી એક અતિ વિદ્વાન પુરૂષ તરીકે તથા અસ-
 લી લેખો વિષે સારી માહિતી મેળવનાર તરી
 કે જગતમાં પોતાનું નામ કરવા ક્ષેત્ર પામ્ય
 હતા. ૧૮૮૩ના વર્ષમાં લેયડનમાં મળેલી ઓરીએ
 ન્ટલ કોંગ્રેસ હજુર તેમની તરફનું એક લખાણ
 લઈ જઈ વાંચવા માટે તે તેમણે મને સુપરત કરવાનું
 માન આપ્યું હતું. કદાચિત તમને ખબર હ-
 શે કે લેયડન ઓરીએન્ટલ કોંગ્રેસ દર ત્રણ ત્રણ
 કે ચાર વર્ષે એકઠી મળે છે તથા એ કોંગ્રેસના મ-
 હત્વ વિષે યુરોપની સઘળી પ્રજાઓમાં ધણો સારો
 વિચાર ધરાવવામાં આવે છે. એ કોંગ્રેસના આર્યના
 વિભાગ આગળ મુકવામાં આવેલા સઘળા નિબંધોમાં
 પંડિત ભગવાનલાલના નિબંધને સર્વથી અગત્ય-
 નો ગણવામાં આવ્યો હતો. લેયડન કોંગ્રેસ જેવી ખરા
 વિદ્વજ્જનોની મંડળી મરનાર પંડિતના નિબંધ વિષે

એવો ઉંચો વિચાર બતાવે એ કંઈ પંડિતને એાધું માન
 ભરેલું નહોતું. તમે જાણતા હશે કે ત્યાર પછી થો
 ડા વખતમાં લેયડનની યુનિવર્સિટીએ પંડિતને 'ડોક
 ટર ઓફ લાઝ'ની હોનરરી ડીગ્રી અર્પણ કરી
 હતી. પંડિત ભગવાનલાલની કારકીર્દી વિષે વિચાર
 કરતાં મારા મનમાં આવ્યા વગર રહેતું નથી કે
 પંડિત જો વધારે સારી હાલતમાં હોત તો તે-
 મની મેળવેલી કીર્તિમાં તેઓ અતિથણી વધારો
 કરવા શક્તિમાન થાત. અંગ્રેજી ભાષાનાં પો-
 તાના અપૂર્ણ જ્ઞાનથી પોતાની શોધો જાહેરમાં આ
 જીવામાં પેહલાં પેહલાં તેમને ધણીક અડચણો પ
 ડતી ખરી પરંતુ પાછળથી એ અડચણો નડવા છ
 તાં તેઓ પોતાનું કામ ક્રતેહ ભરેલી રીતે આગળ
 વધારવામાં શક્તિમાન થઈ શક્યા હતા પણ ખરા-
 પણ કદાચ, એ બાબતો વિષે હવે વિચાર કરવો
 ખિલકુલ નિરૂપયોગી છે. જે વાત હું પુરતા નક્કી
 પણથી કહી શકું છું તે એ છે કે પંડિતે પોતા
 ની જીંદગીમાં એવા કેટલાંક કામો અત્યંત કર્યા
 છે કે જે માટે આપણે મુંબઈવાસીઓએ તેમની ત
 રફ માનની નજરથી જોવું જોઈએ. હું આશા રા
 ખું છું કે આપણે તેમની યોગ્ય રીતે યાદગીરી રા

ખી શકીશું. હું જોવાને ખુશી છું કે આ દરખાસ્ત ધડી કાઢનારાએ મરનારની વિદ્વત્તા વિષે એટલુંજ નહિં પણ તેના ખ્યાનગી સદગુણો વિષેની સુચના પણ એ દરખાસ્તમાં કરી છે. પણ આ દરખાસ્તના તે ભાગ વિષે માત્ર એક એ શબ્દ બોલવા કરતાં વધારે હું કહી શકીશ નહિં. આ સ્થાનમાં એટલે કે સોસાયટીના મકાનમાં તેમની પ્રસંશાના શબ્દો બોલવા એ માત્ર તેમની પ્રસંશા તેમને મોહોડેજ કરવા જેવું છે. તેમને વિષે માત્ર બેજ વચનો મને કહેવા દો કે જ બે વચનો આપણામાંના ધણાંક પવિત્ર ગણે છે અને તે એ છે કે મરનાર પોતાના રનેહીએમાં ધણા પ્યારા થઈ પડ્યા હતા અને બીજું તેઓ છગભેદ શું એ જરા જોઈશું. પણ સમજતા નહોતા. તેમનો આત્મા કેવળ સાદો, હેતવંતો તથા જરાપણુ છગભેદ વિનાનો હતો. તેમની યાદગીરી કયે પ્રકારે રાખવી તે વિષે હું ધારૂં છું કે તે બાબતના સંબંધમાં તમે સૌ મી. જસ્ટીસ સ્કોટના વિચાર સાથે મળતા આવશે. કારણ કે હું ધારૂં છું કે પોતાની યાદગીરી રાખવાસાથે મરનારને જરૂરતો સૌથી વધારે પસંદ પડ્યો હોત તે એ જ હોત કે પોતે અધુરું મુકેલું કામ પુરું કરવાનું કોઈ

ખીજે માથે લેઈ શકે એટલા માટે એક જાહેર ફાંડ ઉભું કરવું કે જેથી હંમેશાં જ મુંબાઈની યુનિવર્સિટીમાં એક ભગવાનલાલ લેકચરર અથવા સ્કોલર હોયા વગર રહે જ નહિ. મારું ખોલવું સમાપ્ત કરતા પહેલાં એટલું ખોલવાની હું રજા લેઉં છું કે ભાવનગરના વતની મી० વજેશંકર ગવરીશંકરે મરનાર પંડિતના અપ્રસિદ્ધ લખાણો છાપવાના ખર્ચ માટે જોઈતાં નાણાં ઉભાં કરી તે રીતે પંડિતની યાદગીરી રાખવાની ગોઠવણુ તો અત્યાર પહેલાની કરી મુકેલી છે.

મી० જવેરીલાલ ઉંમીઆશંકર યાજ્ઞિક ઉપલી દરખાસ્તને ટેકો આપતાં ખોલ્યાઃ—પ્રમુખ સાહેબ અને ગ્રહસ્થો, પ્રમુખ સાહેબે પોતાના શરૂઆતના ભાષણમાં મરનાર પંડિતની કારકિર્દીને લગતી અગત્યની બાબતો તો આપને વિદિત કરી છે. તે સઘળી યોગ્યેખોલ ખરી છે એ હું મારા પોતાના અનુભવથી જણાવું છું. હું ધારું કે મરનારના સ્વભાવનું એક અગત્યનું લક્ષણ એ હતું કે દાંતર ભાઉ દાણ કે જમણે તેમને હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગોમાં પ્રવાસ કરવા માટેની ગોઠવણુ કરી આવી હતી તે ઉપરયા તેમની જોડેના પોતાના

સહવાસથી અસહની ખાળતો વિષે શોધ કરવાની તેમને
 અત્યંત ઈચ્છા થતી હતી. દાકતર ભાઉ દાજી તરફથી
 જે મદદ તેમને મળી હતી તે ન મળી હત તથા હિંદુ-
 સ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં પંડિતે જે પ્રવાસ ક
 ર્યો હતો તેનો ખર્ચ પુરો કરવામાં જે મદદ જુના
 ગઢ દરબારે તેમને આપી હતી તે તેમને ન મળી હો
 ત તો હિંદુસ્તાનના પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ
 ભાગમાં, તથા ઠંઠ નેપાળ અને ટીબેટની હદ સુધી
 જે પ્રવાસો તેઓએ કર્યા હતા તે તેઓ કરી શ
 કત નહિ. દાકતર ભાઉ દાજીના મરણ પછી પ
 ણુ ધણીક મુશ્કેલીઓ નડવા છતાં હિંદુસ્તાનના
 જુદા જુદા ભાગોમાં પ્રવાસ કરવાનું ભગવાનજીએ
 છોડી દીધું નહિ. આ જુદા જુદા પ્રવાસોથી જે
 મોટો ફાયદો થયો તે એ હતો કે એ પ્રવાસથી તેમના
 જ્ઞાનનો વિસ્તાર વધી ગયો તથા સંખ્યાબંધ
 જુના સિંકાઓ તથા અસહી લેખો વગેરે તેઓ
 મેળવી શક્યા. તે સમ્રાજ્યની મદદથી પૂર્વ ભાષા
 ના વિદ્વાનોની ઈચ્છાને અનુસરતા અસહી કોતરક
 મના વિષયને લગતી કેટલીક અગત્યની ખામતો ઉ
 પર તેઓ પુષ્કળ અજવાળું પાડી શક્યા. તેમનો
 સૌથી મોટો પ્રવાસ નેપાળનો હતો. ત્યાંહાં તેઓ

ભગભગ ચાર મહિના સુધી રહ્યા હતા અને જો
 કે તે વખતે તેઓ સખત તાવની પીડા ભોગવતા
 હતા તથાપી પોતાના જોવામાં આવેલા ખુદ્ધ ધ
 મના મઠોમાંના કેટલાક શિલાલેખોની નકલો લે
 વામાં તેઓ કાઠપણુ રીતે પાછળ પડ્યા નહોતા.
 પોતાના આ પ્રવાસમાં તેમણે જે જે જોયું હતું તે
 નો હેવાલ તેઓ 'ઇન્ડિયન એંટીક્વરી'માં વખતે
 વખત આપતા ગયા અને તે ઉપરથી યુરોપિયન
 વિદ્વાનોના જોવામાં આવ્યું કે અસલી કોતરકામ
 વિગેરેની શોધ કરવા માટે હિંદુસ્તાનમાં પણ પુષ્ક
 ળ જગ્યા છે. જે વિદ્વાન પુરૂષોનું ધ્યાન આવી રીતે
 ખેંચાયું તેઓમાંનો એક બ્રિટીશ મ્યુઝિયમવાળો મી.
 સેસીલ પેન્ડાલ, એમ. એ. છે. પંડિત ભગવાન-
 લાલનાં ઉપલાં લખાણો વાંચી પ્રોફેસર પેન્ડાલ
 હિંદુસ્તાનને પ્રવાસે આવવાને લલચાવ્યો. ૧૮૮૪ના
 વર્ષમાં તે મુંબાઇ આવ્યો. મુંબઇમાં તેણે પગલાં
 મુક્યાં કે રેહ્યો તે પંડિત ભગવાનલાલને મળ
 વા ગયો. પોતાના પ્રવાસમાંથી પાછા ફર્યા પછી
 પોતે પોતાના પ્રવાસમાં જે કંઈ જોયું હતું તેને લ
 ગતું એક પુસ્તક 'ઉત્તર હિંદુસ્તાન તથા નેપાળમાં
 પ્રવાસ' એ નામનું તેણે બહાર પાડ્યું છે. તેમાં પં

ડિત ભગવાનલાલ વિષે લખનાં તે જણાવે છે કે
 'નેપાળ જેવા દેશમાં યુરોપિયનને પુર છુટથી
 ફરવા દેવામાં સઘળી તરફની હરકતો નાખવામાં
 આવેછે તે ધ્યાનમાં લઈ દેશમાં ફરેલા એક વિદ્વાન
 પ્રવાસી તરિકે જે અગત્યનો અનુભવ એ પ્રખ્યાત વિ
 દ્વાન પુરૂષે મેળવ્યો હતો તેનો લાભ પૂર્ણ હેતથી અ
 ને મિત્રભાવથી તેમણે જે મને આપ્યો હતો તે મા
 ટે હું જેટલાં તેમનાં વખાણ કરું તેટલાં ઓછાં
 છે. મુંબઈમાં જે થોડોક વખત હું રહ્યો તે દરમિયા
 નમાં તેમની સાથની મારી મુલાકાતથી તેઓ ધણો
 મોટો લાભ મને કરી શક્યા એટલુંજ પણ મારા મુંબ
 ઈ છોડ્યા પછી પણ, જે કેટલીક અસલી ખાખતો
 ને લગતી વસ્તુઓ પાંડિતે પોતે પોતાના પ્ર
 વાસના દરમિયાનમાં જોઈ હતી પરંતુ તેનો હે
 વાલ તેઓ પ્રસિદ્ધ કરી શક્યા નહોતા, તે
 નાં ઠામઠેકાણા વિષેના અગત્યના ઇસારા ત
 થા ખમરે ધણા કિંમતી પત્રદ્વારાએ પણ મને
 આપવાનો લાજ આપ્યો હતો. પાંડિતે કરેલી શો
 ધો વિષે ખીજા કેટલાક યુરોપિયન વિદ્વાનો પણ
 જાણું મત ધરાવે છે. પાંડિતે જે બધું અસલી લે
 ખોના સંબંધમાં જોયું હતું તેનો વિસ્તાર એટલો

તો મોટો હતો કે તે સધળું તેઓ કાગળ પર ઠાંક
 વા શક્તિમાન થયા ન હોતા. જો તેમ કરવાની
 તેઓ દુરસદ મેળવી શક્યા હોત તો ખરેખર અ-
 સલી કોતર કામની વિદ્યાને તેઓ વધારે આગળ
 વધારી શક્યા હોત. એમ છતાં જ કેટલાંક લખા
 હો તેઓ આપણી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના
 જરૂરનલામાં કરતા આવ્યા હતા તે વાંચવા ઉપરથી
 તેમના કામની શ્રેષ્ઠતા વિષે સહજ કાંઈની ખાત્રી
 થઈ શકશે. યુરોપિયન વિદ્વાનો અત્યંત માનથી તેમની
 તરફ જોતા હતા તેનો વિચાર આપણને આટલાથીજ
 આત્રી શકશે કે પાંડિતના મરણની ખબર એ યુરોપિય
 ન વિદ્વાનોને પડતાંજ તેમણે તે માટે પોતાની અત્યંત
 દિલગીરી જાહેર કરી હતી અને તેઓમાંના ઘણાકોએ
 પાંડિતની યાદગીરી રાખવા માટે કંઈ ફંડ ઉભું કરવા
 માં આવે. તો તેમાં પોતાની તરફનું નાણું ભરવા
 ની ઇચ્છા ખતાવી હતી. એવા વિદ્વાનોમાં
 ના ડા. બ્યુલર એક છે. એ વિદ્વાન પુરૂષના તરફ
 થી હમણાં એક પત્ર મને આવ્યો છે. તેમાં
 બીજી બાજુનો ઉપરાંત આ બાજુ ત વિષે લખતાં
 તેઓ જણાવે છે કે પાંડિત ભગવાનલાલ મને તેમની વિ-
 દ્વાતાથી 'જેટલા વહાલા લાગતા તેટલાજ વહાલા તેમના

નિખાલસ અને પ્રિતી ભરેલા સ્વભાવથી મને લાગતા. જો એમની યાદગીરી રાખવા માટે કંઈ દિલચાલ ત મારા શહેરીઓ તરફથી કરવામાં આવશે તો તે જોઈ હું બહુ ખુશી થઈશ તેમની યાદગીરી રાખવાને સૌથી સારો રસ્તો એ છે કે મુંબઈની યુનિવર્સિટીમાં અસલી લેખોની વિદ્યાના સંબંધમાં 'લગવા નલાલ ઇંદ્રજી ઇનામ' એ નામનું એક ઇનામ સ્થાપવું. એ બાબતના સંબંધમાં મેં મી. વજેશંકરને લખેલું છે. તેમને મેં લખેલું છે કે એવું એકાદું ફંડ ઉભું કરવામાં આવશે તો તેમાં મારી ભરફની એક નાની સરખી રકમ હું પણ ભરીશ. મી. સિનાઈ, મી. ખરગેઈન અને બીજા કેટલાક બ્રહ્મચો પણ એ રીતે નાણું ભરવામાં પાછા પડશે નહિ. જો આવું ફંડ ઉભું કરવાનું આખરે નક્કી થાય તો મેહેરબાની કરીને તે વિષે મને લખવાનું ભુલ શોના.' મારી ખાત્રી છે કે જે કામ માટે આજે આપણે અહિંયા એકઠા મળ્યા છીએ તે વિષેની ખબર વર્તમાન પત્રોની મારફતે યુરોપ માં પોંદોચી જશે ત્યારે હા. ખુબર અને બીજા યુરોપીયન વિદ્વાનો જેઓએ આ ફંડમાં પોતાની તરફનું નાણું ભરવાની ખુશી જણાવી છે તે

ઓ જોઈને ખુશી થશે કે જમ તેઓ પંડિતે બળ
વેલાં કામની કિમત યુરોપમાં કરે છે તેવી રીતે
આ દેશના લોકો પણ પંડિતની કિમત બરાબર
સમજવામાં પાછળ પડે એવા નથી.

પ્રોફેસર પિટરસનની ઉપલી દરખાસ્ત વિષે મત
લેવામાં આવતાં તે દરખાસ્ત સર્વાનુમતથી પસાર
થયલી જણાવવામાં આવી હતી.

મી. મેક્લીઓડ કેમ્બેલ બોલ્યા:—પ્રમુખ સાહેબ
અને ગ્રહસ્થો, નીચલી દરખાસ્ત તમારી હજુર મુક
વાની મને લલામણુ કરવામાં આવી છે. અસલી
કોતરકામની વિદ્યાના સંબંધમાં કંઈપણ જ્ઞાન હું
ધરાવતો નહિ હોવાથી આ પ્રકારની સભાના કામ
કાજમાં ભાગ લેવાને હું બાગ્યેજ યોગ્ય છું. પરંતુ
મી. ભગવાનવાલ વાસ્તે મને અત્યંત માન હતું
અને જો કે હું જાતે તેમને આજખતો નહોતો તથાપિ
તેમને વિષે મને ઘણા હંચો વિચાર હતો. આ-
જ જે મુખ્યત્વે કરીને આ સભામાં ભાગ લેવા હું
આવ્યો છું તેનું કારણ એ છે કે મરનાર પં-
ડિત તરફથી મારા બાઈ મી. જેમ્સ કેમ્બેલને
જે અગત્યની મદદ મળી હતી તે સારું તેની તર-
ફથી હું આવ્યો છું. નીચલી દરખાસ્ત તમારી હ

જુર મુકતાં મને ધણી ખુશી ઉપજે છે કે 'પેહેલાં
 ઠરાવની મતલબ પુરી પાડવા માટે નીચલા ગ્રહસ્થો
 ની એક કમિટી નીમવી અને તેઓ પંડિત ભગવાન
 લાલ ધંદ્રજીની યાદગીરી જે અમુક રીતે રાખવા
 નો પાછળથી ઠરાવ કરવામાં આવે તે માટે નાણાં
 ભેગાં કરે. કમીટી-હીઝ હાઇનેસ જુનાગઢના નવાબ
 સાહેબ, જસદણના ઠાકોર હીઝ હાઇનેસ અલાકાચા
 ર, ધી હોનરબલ રાવસાહેબ વિશ્વનાથ નારાયણ મં
 ડજિક સી. એસ. આઈ., કરનલ જે. ડબ્લ્યુ. વો
 ટસન, હોનરબલ કે. ટી. તેલંગ, સી. આઈ. ઇ.,
 ડાક્ટર જેમ્સ. એમ. કેમ્પબેલ, સી. આઈ. ઇ., જી. ડા.
 કુન્હા, દાર્ઝતર જી. ખુલર. સી. આઈ. ઇ; એ. કોડરીંગટન,
 પંડિત શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા, મી. સોરાબજી શાપુરજી ખં
 ગાળી, સી. એસ. આઈ., મી. જોન. એમ. કેમ્પબેલ, ધિ
 હોનરબલ મી. જે. રકોટ, સર મંગળદાસ નયુભાઈ નાઈટ,
 મીં આર. એસ. કેમ્પબેલ, મીં વજેશંકર ગવ
 રીશંકર, મેસર્સ જે. એફ. ફ્લીટ, ગ્રીફીથ્સ, રધુના
 થ નારાયણ ખોટે, કે. આર. કામા, ડબ્લ્યુ. ખી.
 મ્યુલોક, હીવાન બહાદુર મણીભાઈ જશભાઈ, રા.
 રા. દેસાઈ હરીદાસ વીહારીદાસ, શેઠ લીલાધર શા
 મજી, શેઠ ગોકળદાસ દેવજી, શેઠ વંદ્રાવનદાસ પર-

શોભનદાસ, રાવ બહાદુર મોતીલાલ લાલભાઈ, શેઠ કરીમ નેનસી, શેઠ મનસુખરામ સુર્યરામ, શેઠ રણછોડભાઈ ઉદયરામ, શેઠ જ્ઞાનભાઈ વર્ધમાન, શેઠ દામજી હીરજી, શેઠ ગોવરધનદાસ ગોકળદાસ તેજપાળ, શેઠ ઉમરસી નાંગસી, શેઠ વ્રીજભુખણદાસ આતમારામ, શેઠ નારણદાસ પરશોત્તમદાસ, શેઠ ગોવરધનદાસ ખટાઉ, શેઠ રૂપસીંગ મથુરાદાસ, રા. રા. વૈદ્ય પરભુરામ જીવંજીરામ, શેઠ વસનજી નાનજી, શેઠ સુન્દરદાસ જાદવજી, શેઠ રતનસી મુળજી. સે. ફેટરીઆ-પ્રોફેસર પીટર પીટરસન, મીં. ઝવેરીલાલ ઉમીઆરાંકર યાશિકઅને મીં. કરસનદાસ વલ્લભદાસ.’

મીં. કરસનદાસ વલ્લભદાસ મીં. કેમ્પબેલની ઉપલી દરખાસ્તને ટેકો આપતાં બોલ્યા કે, -પંડિત ભગવાનલાલની યાદગીરી કાયમ રાખવા માટે દાકતર બચુલરના સુચબ્યા મુજબ એક સ્કેલરશીપ સ્થાપવા અથવા તો ખીજ કોઈ રીતે તેમ કરવા આપણે શકિતમાન થઈશું એવી હું આશા રાખું છું. હું ધારું છું કે આ દેશના અસલી લેખોની ઉત્કૃષ્ટ વિદ્યાને યોગ્ય રીતીએ ઉત્તેજન આપવા આ દેશના વતનીઓએ ખાસ શ્રમ લેવો ધટિત છે. મરનાર પંડિતના જીવનચરિત્રના સંબંધમાં મારી આગળના

બોલનારાઓએ જોઈએ એટલું વિવેચન કર્યું છે એ
 ટલે હવે તેના સંબંધમાં વધારે લંબાણથી બોલી ત
 મારા કિમતી વખતનો ભોગ લેના હું માગતો નથી.
 પરંતુ આટલું કહ્યા વગર મને ચાલતું નથી કે એ
 કે વિદ્વાન તરિક્કેની તેમની યોગ્યતા ઉપરાંત તેઓ
 વળી ધણા દયાળુ દીક્ષના હતા. મરનારે પોતે એક
 ઠા કીધેલા અસલી સીક્કાઓ તથા શિક્ષાલેખોનો કિ
 મતી સંગ્રહ પોતાના વસિયતનામાની રૂએ જીવી જી
 હી મંડળીઓને ભેટ આપ્યો છે. વળી, વાલકેશ્વરમાં
 નું પોતાનું મકાન તેઓએ પોતાના કોઈ સગા રને
 હીને ન આપતાં માંદા માણસોને રહેવાને માટે
 આશ્રમસ્થાન તરીકે પોતાની પાછલ વપરાય એમ
 તેમણે પોતાના વસિયતનામામાં કરમાવ્યું છે.

ઉપલી દરખાસ્ત સભા હજીરે મુકતાં તે સર્વાનું
 મતે પસાર થયલી જાહેર કરવામાં આવી હતી. સભાનું
 કામ પૂરું થતાં મી. રધુનાથ મારાયણ પોટેએ મી.
 સ્કોટનો પ્રમુખસ્થાને બિરાજવા માટે ઉપકાર માન
 વાની દરખાસ્ત રજુ કરતાં તેમના સંબંધમાં કેટ
 લુંકે બોલી તેમની પ્રસંશા કરી. આ દરખાસ્ત પ
 ણ તાળીઓના અવાજે વચ્ચે પસાર થતાં મી.
 સ્કોટે તેનો ટુંક જવાબ આપ્યો કે જેમ થયા પછી
 સભા બરખાસ્ત કરવામાં આવી હતી.

બુકસેલીંગ અને જનરલ એજનસી કંપની.

બૃહત્ કાવ્યદોહન-ભાગ ૧ લો. પ્રાચિન કવિઓની કવિતાના સંગ્રહમાંથી ઉત્તમોત્તમ કવિતાનો એક ઘણો સારો જથ્થો એકઠો કર્યો છે. ૧૨ મોટાં આખ્યાન, ૨૦ આખ્યાયિકા, ને ૫૦૦ પદોનો સરસ સંગ્રહ. પૃષ્ઠ ૧૦૦૦, પાકાં પુઠાં, કિંમત રૂ. ૩), ટપાલ ખર્ચ ૬ આના. આટલું સસ્તું પુસ્તક બીજું એકે નથી.

બૃહત્ કાવ્યદોહન-ભાગ ૨ જો. નરસિંહ. મહેતા, પ્રેમાનંદ, સામળલટ, અખોલક્ષ, મુક્તાનંદ વગેરે કવિઓની કવિતાના સંગ્રહનો આ જથ્થો છે. એમાં નવિન ઘણાં આખ્યાનો તથા જીનામાં જીના કવિઓની કવિતાનો સંગ્રહ પણ છે. ઉપલા ખંડોના માટે વર્તમાન પત્રોએ સરસમાં સરસ અભિપ્રાયો આપ્યા છે. પૃષ્ઠ ૧૦૦૦, પાકાં પુઠાં, કિંમત રૂ. ૩), ટપાલ છ આના.

અરેખિયન નાઇટસ-પુસ્તક ૧ જી. જગપ્રસિદ્ધ વાલ્ડેસંગ્રહમાં એના જેવું એકપણ નથી. એમાં ૬૫ મોટા ને સારાં ચિત્રો આપ્યાં છે. ભાષા ઘણી સરળ, સરસ ને રસભરિત છે. પૃષ્ઠ (ચિત્રો સાથે. ૧૦૦૦, પાકાં પુઠાં, કિંમત રૂ. ૩), ટપાલ ૬ આના)

અરેખિયન નાઈટ્સ-પુસ્તક ૨ જીું જગપ્રસિદ્ધ વાર્તાસંગ્રહનો આ બાકીનો ભાગ છે. ચિત્ર ૭૦ છે. પેહેલા ભાગ કર્તાં વધારે રસભરિત છે. [છપાય છે.

દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ-કવિ નમંદાશંકરે ૩૧૦ વાળું જે દયારામકૃત છપાવ્યું હતું તેની આ ત્રિજી આવૃત્તિ છે. ગિલીટના નામ સાથનાં પુઠાં છે. વધારામાં સતસૈયા, જે કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરનારાઓને ઘણા ઉપયોગી છે, તેની સંપૂર્ણ ટીકા આપી છે. કિમ્મત ઘણી સસ્તી, ૩૨-૮-૦. ટપાલ ૪ આના.

રાજતેજેમયી મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાનું જીવનચરિત્ર-જીનીલી પ્રસંગ માટેજ નહિ પણ સદાકાળ યાદ રાખવા યોગ્ય એક ઉચ્ચ સદગુણોથી ભરેલું સંસારી જીવનચરિત્ર, લેબ્બેરીઓમાં રાખવા લાયક, છ સુંદર ચિત્રો સાથે. મુખપૃષ્ઠનું ચિત્ર કોઈપણ ગુજરાતી ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યું હોય તેથી ઘણું સરસ. સઘળા વર્તમાનપત્રોએ ભળામણ કીધી છે કે કન્યાઓને માટે તે ઘણું ઉપયોગી છે. કિમ્મત ૩૪) ટપાલ ૪ આના.

ધર્મવિચાર-કવિ નમંદાશંકરના છેલ્લા નિબંધોનો સંગ્રહ. કિમ્મત ૩ ૦-૧૦-૦ ટપાલ ૧ આનો. [ઘણી થોડી નકલ બાકી છે-

